

Д-р ІВАН ФРАНКО.

ЩО ТАКЕ ПОСТУП?

— 1917 —

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКОЇ КНИГАРНІ

34 E. 7th St.,—New York, N. Y.

I.

Слово „поступ” почуєте часто в наших днях із різних уст. Усі накликають до поступу, дехто тішить ся ним, дехто нарікає на нові „поступові” думки та порядки. Може би не від річи було поміркувати, що то таке поступ, у чім його шукати, чи є чого ним тішити ся або може журити ся?

Слово „поступ” і відповідне йому понятє нове не лише у нас, але й у цілім осьвіченім сьвіті. Ще яких 300—400 літ тому назад навіть найосьвіченійші люди не багато думали про те, що колись на сьвіті було не так як тепер, а колись може змінити ся теперішній порядок. У давніших часах загально держала ся думка, що порядки між людьми все були однакові або майже однакові, що ті порядки — хліборобські, ремесничі, родинні, громадські — вічні, встановлені самим Богом і так вони лишать ся до судівку. Що найбільше добачувано таке, що ті порядки не все строго і чисто додержують ся, по троха псують ся, не стає між людьми працьовитости, пильности, дбайливости, послуху, покори, побожности. Се походило по думці тих старих людей не з чого, як із людської злоби, з зопсутя обичаїв або з чортівської покуси.

Такий погляд на історію чоловіка на землі держав ся довгі тисячі літ. І треба було **вінів** важкої наукової праці та несподіваних відкрить науки, dokonаних у найновіших часах, щоб люди нарешті дійшли до переконання, що початкова історія чоловіка на землі, та порядки й обставини, серед яких жив найдавніший чоловік, були зовсім инакші, та що їх розвиток dokonував ся помалу на різних місцях землі протягом десятків а може й соток тисяч літ.

Новочасна наука виказала, що чоловік протягом довгих тисяч років з дикого сотворіння виробив ся до того, що пізнав користок огню.

Аж від тої пори можна починати його історію. На різних місцях Європи повіднаходжено огнища такого давнього чоловіка, повіднаходжено останки його костей, що

де в чому ближші до костей нинішних великих малп, ніж до костей нинішнього чоловіка. Той давній чоловік був зовсім дикий, жив у лісах та вертепах, пізнійше по печерах та яскинях, повироблюваних водою в берегах рік та скалистих горах. Він живився лісовими плодами та мясом звірів, яких йому вдавалось убити чи то деревляним кієм, чи каменем. Минули знов довгі тисячі літ, поки чоловік навчився з річного каміня, головню з кременю, викрісувати найпростійше оружє: вістря до сокир, молоти, вістря до копій та стріл, скробачки до обдирання мяса зі шкіри. Оттаким нужденним оружєм послугувався чоловік у своїй боротьбі зі звірями, вбивав їх, пік на огні й їв, а з їх шкір робив собі одежі, вживаючи до шиття скручених звірячих кишок і ігол або шил із звірячої кости. Се була найстарша доба людського життя на землі; так звана д о б а л у п а н о г о а б о к р е с а н о г о к р е м е н ю. З інших слідів, віднайдених ученими людьми, можемо догадувати ся, що та доба нужденного дикого, лісового та печерного життя чоловіка тревала десятки тисячи літ, певно далеко довше, ніж усе пізнійше цивілізоване житє, про яке маємо певніші свідощтва.

В такім дикім стані жили люди по різних сторонах свїта; слїди їх знайдено по всій Європі і в Африці, прим. у Єгипті глибоко під останками пізнійших будівель, у Азії глибоко під руїнами найстарших міст; знайдено їх і в нашім краю, і ми подаємо тут декілька малюнків, щоб ви самі побачили, як то виглядали початки того, що тепер називаємо людським поступом.

Протягом довгих тисяч літ чоловік набирав ся вправи. досвїду, вмілости. Він привчив ся уживати на своє оружє иньшого каменя, м'якшого від кременю, та за те такого, що його можна було краще обробити, вигладити, виточити. І ми маємо вже новий образ, висшій ступінь людського розвитку, поступ супроти стану першої дикости — д о б у г л а д ж е н о г о а б о т о ч е н о г о к а м е н я. Сокири, вістря стріл, молоти, вістря спис із такого гладженого каміня. обїк них ігли та шила з кости, оздоби з раковин (мушель) або звірячих зубів — отсе головний спряток того чоловіка.

Та помалу починають показувати ся сліди нової культури: чоловік віднаходить металі, вчить ся витоплювати та перероблювати їх — насамперед бронз (сплав із міді й цини), декуди саму мідь, а на остатку залізо. Аж тоді, коли чоловік заволодів металами, стала ся можливою цивілізація, став ся можливий перехід від дикого ловецького та печерного стану до рільництва, до стану осілости, до будованя домів і міст, до твореня держав.

Як виглядало родинне житє того найдавнішого чоловіка кам'яної доби? Дуже тяжко виробити собі про се ясне понятє, бо приклади теперішніх диких людей, що живуть іще цілком, або по части в дикім стані, ховають ся по печерах, викрісують кам'яне оружє і вдягають ся в звірячі шкіри, не може давати вірного образу того прадавного життя диких людей. Деякі вчені догадають ся, що найдавнішою формою здруженого життя людей було с т а д о, де діти були виключно власністю материй, на яких лежало їх плеканє і виховуванє аж до тої пори, коли вони могли й самі робити те саме діло, що робили старші. Певне й те, що між такими людськими стадами йшли ненастанні війни, що дикий чоловік не розбирав багато, чи вбиває дикого звіря чи иншого чоловіка з иншого стада і їв з однаковим апетитом мясо як одного так і другого (первісне чоловікоїдство). Можемо також догадувати ся, що найдавніший чоловік не мав ніякої віри, не хоронив своїх мерців, але або пожирав їх сам, або викидав їх диким звірям; на се наводить нас та обставина, що кости найдавнішого чоловіка стрічають ся дуже рідко і то не в жадних гробовищах, але або в намулах рік, або в ямах помішані з кістьми звіврів, що служили стравою тим диким людям; трафляють ся й так, що людські кости з ніг і рук, у яких був шпик, знаходять ся або розлупані та розбиті, або надпалені — виразні сліди, що се відпадки чоловікоїдної кухні.

II.

Хто каже „поступ“, той каже одним духом дві річи. Одно те, що все на сьвітї зміняє ся і ніщо не стоїть на місці, а друге — друге не так певне, більше питанє ніж тверденє: чи зміняє ся на ліпше, чи на на гірше?

Що все на світі змінює ся, що ніщо не стоїть на місці, се відомо кожному, се пізнає кождий сам по собі і по своїм оточенню. Але чи ті зміни йдуть на ліпше, чи на гірше, на се вже відповідь не у всіх однакова. Запитайте старого, знемоцілого діда, то він певно скаже вам: „Е, як був молодий, то ліпше було на світі.” Здоровий, сильний чоловік, якому добре веде ся або який доробив ся чогось в життю, скаже навпаки: „Все йде до ліпшого”. Відповідь у таких річах залежить від особистого настрою чоловіка. Старого, немічного та збідованого діда, перед яким виднієсь отворена могила, даремно було би переконувати, що все ще буде ліпше, а молодий, здоровий та відважний звичайно також не хоче вірити, щоб усе йшло до гіршого. Ну, але по за тим тісним обсягом людського настрою та впадобаня маємо широке поле тисячолітнього досвіду, людської історії. Щож вона говорить нам? У яким світі вона показує нам той поступ?

Певна річ, коли беремо на увагу сам початок людського розвою, оту добу лупаного та гладженого каменя, дикого стадового життя в лісах та печерах і порівнаємо її з теперішнім людським життям, з часом, коли люди живуть у домах, сплять на подушках, одягають ся раз тепло, раз холодно, їздять залізницями, порозумівають ся телеграфами та телефонами, вгризають ся в глибоку землю, плавають поверх води і по під воду, літають по повітрю і зазирають своїм оком у середину всякого, навіть живого тіла при помочи Рентгенового проміння, — хто схоче порівнати так безпосередно початок з кінцем, той певно мусить признати, що за тих кільканадцять тисяч літ люди поступили дуже сильно до ліпшого, що п о с т у п в е д е д о д о б р а.

Але коли захочемо придивити ся тій справі ближше, слідити крок за кроком, то переконаємо ся, що відповідь не така дуже певна. Візьмімо для проби одну справу, близьку нашому селянинові, справу панщини. Її знесено у нас в р. 1848; є ще живі люди, що зазнали її самі або наслухали ся про неї від своїх батьків та дідів. Нині та панщина зробила ся страхопудом, яким полохають селян від часу до часу, щоб не спали, щоб бороли ся за свої права, аби тота пора знов не вернула. Але коли запитаєте старих

людей, як їм жило ся за панщини, то не один відповість по щирости: „Ой синоньку, говоріть що хочете про ті часи, а таки тоді ліпше було як тепер! Не було такої драчі, податки не були такі великі, не було так тісно на людей. Хоч бувало чоловік і витерпить не одно і намучить ся на панщині, а прото жило ся якось простовільнійше, безпечнійше. Не було такої жури по хатах, ніхто не чував за ті здекуції, ліцітації; жида не мали такої волі над чоловіком, а хто був працьовитий, панське відробив порядно тай за своє дбав, той жив як у Бога за дверми”. Я сам не раз чував від старих людей такі поговорки і мушу признати, що в них є — певно, не вся правда, але троха правди.

Як із тою нашою панщиною; так із усім людським поступом. Люди йдуть наперед, то правда, знаходять по дорозі все щось нового, але часто й гублять не одно таке, за чим пізнійше мусять жалувати. Иноді буває й так, що тратять майже все те, до чого перед тим доробили ся сотками літ. Зовсім так, як той, що йде нерівною дорогою, иноді впаде, иноді заблудить і стративши напрям, верне спорий шмат дороги назад.

Візьміть хоч би такі річи. По багнистих наддністрових лугах, по місцях, куди від незатяжного часу стояли ліси, потім квакали жаби, стали потім луки та сіножати, а люди коплючи троха глибокі ями, натрапили в різних місцях на сліди мурованого гостинця, робленого з грубого, иноді тесаного каменя, що його очевидно спроваджено з далека. Хто, коли, по що будував той гостинець, про який від тисячі літ люди забули? Ніхто вам сього не скаже. А видно, були люди, що вміли колись так будувати гостинці і мали за що тай по що класти їх через наші болота. Або ось в Устю над Прутом, у Белелуї та иньших селах дощ виполіскує з обривів від часу до часу золоті монети, а в Михалківцях над Дністром віднайдено навіть золоті скарби неоціненої вартости! Розуміє ся, наші селяни, що знайшли їх, не видівши на своїм віці золота і не знаючи вартости таких річий, попродали ті „бляшки” жидам за пару крейцарів, хоч при ліпшій своїм розумі і якби мали звичай похиснувати та нетиканим зберегти те, чого не вміють оцінити, могли мати за них тисячі, в десятеро більше, ніж

варто те золото на вагу! Адже графови Дідушицкому, що за пару сот ринських закупив більшу часть михалківецького скарбу, давали Англічани к р у г л и й м і л і о н р и н с ь к и х! Значить, на місці, де тепер живуть нужденні та нетямучі руські селяни, жили колись люди, що робили і вживали оті золоті оздоби!

По безмежних полях-степях нашої України, від Серету та Стрипи аж геть до Дону, стоять мільйони більших і менших могил, валів, круглих мов перстені насипів, тисячі тзв. городищ, тоб-то руїни давних міст, замків, укріплень. Уже близько сто літ люди розкопують ті сліди давних віків, віднаходять у них свідощтва про жите-буте людий перед сотками й тисячами літ. У нас і по иньших краях, там, де тепер великі ліси або пустелі, віднаходять сліди предковічних копалень, залізних гут та иньших подібних гнізд людської праці й цивілізації. Значить, були часи, коли й цивілізація цвила там, де тепер ліси, дебри та пусті поля.

По иньших краях маємо далеко більші і страшнійші приклади на те, що поступ не все будує, але часто руйнує. Стародавний Вавилон, колиска всякої просвіти, що колись уважав ся раєм сьвіта, нині лежить у руїнах, присипаний піском, який грубою верствою покриває всю країну: де колись були міста, села, сади, палати, бібліотеки, храми та школи, нині повзають гадюки та виють голодні шакалі і лише десь не десь дримає вбоге, малолюдне сельце. Зовсім так виглядає, як коли би поступ, що перд многими тисячами літ вийшов відси, загубив дорогу і неміг назад вернути сюди. Те саме бачимо з иньшими гніздами старої цивілізації, з Єгиптом, Феніцією, Палестиною, Грецією; всюди там бачимо упадок, спустошене, руїни і нужденних, безтямних потомків колишньої сили і слави. Іспанія ще перед 400 роками була найсильнішою державою на сьвіті, так, що іспанський король хвалив ся, що в його державі сонце ніколи не заходить, бо вона розтягала ся на всі часті сьвіта, — а нині Іспанія бідна, винищена, темна та безсильна, хоч край її від того часу не спустошений ані Татарами ані Турками і жив зглядно спокійно. Або візьміть нашу Русь! Тисячу літ тому вона творила окрему,

самоїтійну державу, що грозила Царгородови, простягала руку по Болгарію, мала зносини з Німцями, приймала в Київі французькі посольства і віддавала свою князівну за французького короля. А по 400 літах такого державного життя, коли у нас почало заносити ся і на витворенє власної просьвіти, школи, письменства і всего того, що робить купу людей цивілізованим народом, на нас спадає грім із ясного неба, монгольські орди, і розбивають зачатки нашої цивілізації і кидають нас на довгі столітя в кут, у пільму, в неволю та залежність.

І те не лиш у нас так. Коли Колюмб відкрив Америку і Європейці почали забирати в свої руки той „новий сьвіт”, прийшли в такі країни, що були скупо заселені напів дикими людьми і покриті віковичними лісами, а в тих лісах віднайшли руїни величезних будівель, кам'яних палат, храмів, покритих штучними різьбами та оздобами. Хто, коли жив там, коли й через що запустили ті сторони? — сього не знали місцеві дикуни, се лишило ся загадкою на віки. На Тихім Океані віднайдено острови зовсім безлюдні, покриті штучними, величезними різьбами, що вимагали праці многих і многих поколінь. Ті покоління працювали а потім із усім своїм знанєм, досьвідом і надбанєм щезли, полишаючи лиш ті кам'яні пам'ятки свого бутя. По що? Кому?

III.

Певно, поступ був і на тих далеких островах і в тих пралісах, але він погостювавши тут, покинув сї сторони і вони запустили. Значить — спитає дехто, — чи справді воно на сьвіті все йде до ліпшого?

Та не лише в таких річах, як будівлі, оздоби, богацтво бачимо в людській історії то тут то там упадок, руїни, цофаня. Бачимо се також і в справі духових набутоків, умілости, штуки та науки. То ще не велика біда, що нині люди не будудують таких будинків як єгипетські піраміди, не вміють вирізувати з мармуру таких статуй, як вирізували Греки, — без сього поступ може йти наперед. Важнійше ось що.

Півтора тисячі літ перед народженєм Христа жив у Єгипті цар Аменсфіс IV. Ще до недавна історики майже

нічого не знали про нього, бо на різних будівлях, де були повикувані назви й діла єгипетських королів, його назва й оповідання про нього були рукою знищені. Аж ось недавно віднайдено в однім єгипетським селі, що зве ся тепер Тель ель Амарна, руїни царської палати, від многих віків присипані піском. Розкопуючи ті руїни, віднайдено скриню повну глиняних табличок, покритих вавилонським письмом. Відчитуючи ті таблички учені побачили, що мають перед собою цілу канцелярію власне того царя Аменофіса IV., в тім числі його розпорядження та накази, а також листи до нього від різних намісників та урядників у самім Єгипті і в иньших краях. І щож показало ся? Показало ся, що той Аменофіс був прихильником віри в одного Бога, що він не вірив в єгипетських богів, не хотів приносити їм жертв ані молити ся в їх храмах, ані шанувати їх жерців, що в Єгипті мали велику силу. Длятого він і вибудував собі палату далеко від столичного міста і старав ся при помочи відданих собі урядників ширити свою, чистійшу віру в Єгипті. Наслідок того був такий, що жерці признали його єретиком, викляли його, збунтували його підданих, і коли той Фараон умер опущений усіми в своїй палаті, не справили йому похорону, який справляно иньшим царям, полишено його палату на запустіне і навіть імя того царя - єретика повисікано з камяних написів та реєстрів. І коли нині кожний мусить признати, що віра в одного Бога є чимсь висшим і розумнійшим від віри в многих богів, а особливо від такої віри, як була в старім Єгипті, де віддавали божу честь бикови, крокодилям, гадюкам, псам і иньшим звірям, то треба сказати, що сумний кінець Аменофіса IV. і його чистої віри був дуже великою шкодою для Єгипту і для цілої людськості, шкодою, на якій на праву прийшло ся ждати ще много сот літ, поки така віра у всій її чистоті й величності заблисла в писаннях жидівських пророків.

Або візьмімо иньший приклад. Більше як 200 літ перед Христовим Різдом жили в єгипетським місті Александрії вчені Греки, що користуючи ся довговіковими спостереженнями Єгиптян та Вавилонців над рухами тіл небесних, затьміннями сонця і д. п., дійшли до того погляду, що не

сонце обертає ся довкола землі разом з цілим небом і з усіми зіздами, але навпаки, земля є мала порошина супроти тамтих небесних тіл і разом з місяцем та иньшими планетами бігає довкола сонця. Було се величезне наукове відкритє, що моглоб було мати безмірні наслідки в житю всіх осьвічених народів, як би тим ученим Грекам було вдало ся вияснити та розширити його скрізь. Але вони не з'уміли сього зробити, їх висьміяно, їх писаня та обрахунки були забуті й затратились, і треба було ще півтора тисячи літ, заким люди по довгій і тяжкій блуканині дійшли до тої самої ціли. Нині думка про те, що земля не є осередком сьвіта, а тільки дрібненькою порошинкою серед иньших тіл небесних і разом з цілою кушою подібних до неї дрібних брил бігає довкола сонця і разом із сонцем летить кудись у необмежену далекість сьвітового простору, — ся думка є тепер основою новочасної науки, і то не лише науки про сонце й тіла небесні, але також науки про чоловіка й його становище в сьвіті.

Візьмімо ще третій приклад того, як то людський поступ иноді ніби цофає ся в зад, спочиває довгі віки, аби потім обхідною дорогою дійти до тої ціли, при який давно-давно був уже, здавало ся дуже близько. Знаємо, що ледво 500 літ тому люди переконали ся доочне, що наша земля не плоска тарілка, а куля. Стало ся се тоді, коли Колумб відкрив Америку і коли сміливий Іспанець Магелєнс (Магелян) перший обплив землю довкола.

Відкритє Америки було дуже важною подією в історії людського поступу, було початком того прискореного розвою, який називаємо „новочасною добою людськості”. А проте нині нема сумніву, що Америка, а бодай деякі части, були звісні Європейцям на пару сот літ перед Колумбом.

Ще в XIII. віці по Христі німецькі племена тзв. Норманців пускали ся з найдальше на північний захід висуненого європейського острова Ісландії на захід і знайшли там простору країну, покриту зеленими шпильковими лісами. Вони за того й назвали її „Зеленим краєм” або Гренляндиєю, позакладали там численні оселі, міста, будували церкви, навіть мали там єпископства і школи. Далі

на полудне від тої Гренляндії вони знайшли другу країну, значно теплішу, де удавав ся виноград; за те вони й назвали ту країну „Краєм вина” або Вінляндією, і мали там також свої оселі. Ті оселі стояли і розвивали ся мало не 200 літ, та нараз стало ся щось невідоме; в тих краях по-студеніло, поля покрили ся ледами, рости́нність вигибла і норманські оселі десь щезли: мабуть поселенці з невеличкими виємками повмирали з морозу та з голоду, і початки європейського життя на тих далеких берегах пропали безслідно. Тільки недавно повіднаходжено старі свідощтва про ті оселі, а де-хто є тої думки, що й Колюмб, який за молоду плавав по північнім морю, міг знати когось із норманських моряків, одного з тих, що тямив іще дещо про ті країни на далекім заході і передав дещо з того Колюмбови.

Але й се ще не все. Ми маємо безсумнівні сліди, що вже стародавні Греки, а потім Римляни мали якісь глухі звістки про істнованє якоїсь далекої части сьвіта за Атлантийським морем. Грецький філософ Плятон передає ніби то оповіданя старих Єгиптян про велику країну Атлантиду, що лежала ніби то на захід за Іспанією і була потім раптом затоплена морем. Та коли хто хоче вважати Плятонове оповіданє байкою — він і сам не видає його за щирю правду — то вже зовсім не можна вважати байкою ось якої річи. Сімдесять літ по Христовім Різді був у Італії недалеко Риму страшенний вибух вулькана Везувія, який засипав попелом три римські міста, а особливо значне тоді місто Помпеї. Аж 18 сот літ пізнійше віднайдено сліди тих міст і почато розкопувати їх. Ті розкопи не скінчили ся й доси і відкривають раз у раз нові останки давнього римського життя перед двома тисячами літ. Отже в однім такім розкопанім помпеянським домі, якого стіни в середині були покриті гарними і дуже добре захованими малюнками, знайдено відмальовану таку рослину, що не росте анї в Європі, анї в Азії, анї в Афріці, а тільки в середній Америці; вона так і називає ся американська аґава (Аґаве американа). Відки взяла ся подобизна сеї рослини на помпеянській стіні? Певна річ, мусіла колись така американська рослина переплисти океан, а римські моряки

злапавши її на морі або знайшовши десь на березі, привезли її до Риму як свідоктво про невідомий заморський край десь на заході. І подумати собі, як би то інакше була зложила ся людська історія, як би тодішні Римляни та Греки, йдучи за вказівкою тої аґави, пустились були шукати того берега, де вона росла, переплилиб океан та добрали ся до Америки! Але так воно не мало стати ся; як то кажуть: по бороді текло, а в рот не трапило, — і треба було ще півтора тисячи літ, поки люди, перебувши довгі віки темноти, упадку, різанини — вирвали ся з старої Європи на ширший світ і зуміли обняти своїми раменами всю землю.

IV.

З усього того, що ми сказали доси, видно деякі цікаві річи, які слід зятимити собі. Перше те, що не весь людський рід поступає наперед. Велика його частина живе й доси в стані коли не повної дикости, то в стані не дуже далекім від неї. Друге те, що той поступ не йде рівно, а якось хвилями: бувають хвилі високого підйому, а по них наступають хвилі упадку, якогось знесиля і зневіря, знов по якімось часі опадає і так далі. А третє, що той поступ не держить ся одного місця, а йде мов буря з одного краю до другого, лишаючи по часах оживленого руху пустоту та занепад.

На скільки можемо тепер зміркувати, уперве звіяла ся та всесвітня буря на низині Мезопотамії, в стороні, де спливають ся дві великі ріки Евфрат і Тигр. Маємо певні відомости, що там уже на 6000 літ перед Христом люди вмiли будувати цегляні дома і великі міста, храми та укріплення, і що найважнійше — що тут власне винайдено уперве письмо, яке дало людям можливість передавати досвіди й знанє одного покоління потомним. Відси пішла та хвиля разом зі знанєм письма на два боки — на захід, до Єгипту, де коло р. 4000 перед Христом повстає сильна держава і нове, велике огнище цивілізації, і на схід до Індії та Китаю, у яких завязки цивілізованого життя сягають трьох або півчотвирта тисяч літ перед Христом. Троха

пізнійше ніж до Єгипту перейшло знанє письма та ріжних вавилонських винаходів до південної Арабії, де особливо одно племя Пунійців визначило ся великою здібністю до плавання по морю. Ті Пунійці оселили ся з часом також на східнім березі Середземного моря і стали звісними в історії під назвою Фенікійців. Не перериваючи зносин зі своєю первісною вітчиною, південною Арабією, вони плавали далеко на південь, по за рівник і привозили з південної Африки, званої у них Офіром, золото та слоневі зуби, плавали також до Індії і привозили відтам дороге камінє. Се були купці старинного сьвіта. Вони не витворили ніякої своєї цивілізації так як Вавилоці або Єгитяни, але засвоївши собі здобутки їх праці та знаня, передавали їх иньшим, здібнійшим від себе народам. Найздібнійшим із сих народів були Греки, у яких початки досить високої цивілізації, зі знанєм письма, бачимо уже на 2000 літ перед Христом, і то насамперед, здаєть ся, на острові Креті, положенім серед моря на дорозі з Азії до Європи.

Перенявши від Фенікіян а потім від Єгиптян та Вавилонців їх умілости, Греки з'уміля розвинути все те дуже високо, збогатити новими винаходами, зробити добром широкого загалу. То був великий крок на перед, бо в Вавилоні та в Єгипті знанє було властністю тільки одної пануючої верстви, жерців, купців та царських прибічників; маса робучого народа жила в темноті, бідности та притиску. Греки перші зробили знанє власністю широкої маси народу. І ось маєте причину, длячого в Вавилонії а потім у Єгипті в Фенікії колишня сила поступу по якімось часі вигасла. Коли великі війни та завойованя підрізали пануючу верству, коли купцям урвали ся торговельні зносини з иньшими краями, наступав разом з упадком панів також упадок знаня, науки й штуки. Давніх писань потомки не вміли читати; темнота й здичіне мов повінь заливали огнища науки й осьвіти; старі храми розпадали ся в руїни, старі памятки книжки та цілі бібліотеки покривали ся пилом, що за пару тисяч літ утворив верству грубу на кілька сяжнів і треба було двох тисяч літ та нечуваних висилків людської догадливости, аби знов

відкопати, відчитати і зрозуміти ті свідчення праєтарої старовини людського поступу.

Від часу передання Фенікійцями початків азійської освіти Грекам, починає головне огнище поступу переходити зі сходу на захід, з Азії до Європи. Але пройшло ще півтора тисячі літ, поки та Європа, а властиво маленька Греція змогла на стільки поступити наперед, щоб у боротьбі з Азією оперти ся її величезній силі, а незабаром потім і зовсім завоювати струпішілі вже огнища старої цивілізації — Фенікію, Єгипет, Вавилонію, Ассирию й Персію. Сього dokonав один чоловік, Александер Великий, король Македонії; від тепер грецька освіта робить ся тим сонцем, що освічує весь світ, схід і захід, мїшаючи своє промінє з дотліваючою загравою старинних азійських та єгипетських огнищ..

На грецькій освіті (з примішкою фенікійської, давно вперед переданої Етрускам) вирости й Римляни, народ у освіті не далекий, але за те незрівнянний у твореню та фундованю того, чого бракувало до тепер освіченим народам, а власне державного життя, основаного не на самоволі володаря, жерців чи вояків, а на законі ухваленому загалом горожан, на докладнім обмежаню права кожного горожанина і на можности для нього боротьби за захованє і розшированє того права. І ось силою своєї організації, Римляни швидко, крок за кроком завойовують Італію, Іспанію, Картагїну, далі Францію, а потім Єгипет, Малу Азію, Сирию аж по Ефрат, тобто більше менше всі огнища давньої освіти. Всюди вони несуть свою державну організацію, своє римське право, свою поліцію та свої встанови, але притім шанують властивости кожного народа, його релїгію й мову, дозволяють їм розвивати ся, як самі знають. Особливо вийшло се на користь грецькій науці, що перед тим під опікою наступників Александра Македонського в Єгипті, Сириї та Малій Азії розвивала ся невпинно і дійшла високого ступня. Під римським пануванєм та наука робить ся спільним добром усього світа: грецькі школи повстають не лише в Александрії, Пергамі та Антіохії, але також у Римі, Марсилії і скрізь там, де оселяють ся Римляни

Та була і в римських порядках та сама чорна пляма, що і в грецьких та давнійших єгипетських та азийських. Усі вони обік вольних, більш або менше управнених людей знали невольників, людей безправних, зданих зовсім на ласку й неласку свого пана. Римське панованє, наскрізь військове намножило тих невольників страшенно. Кождий край, завойований в бою, Римляни повертали в провінцію, де вся земля вважала ся римською, а людність римськими невольниками. Швидко старих, свободних Римлян не стало майже зовсім, бо се не був народ, а тільки правне понятє — горожани Риму. Горожанином Риму міг зістати чоловік роджений у Греції, в Африці або в Азії; ми знаємо напр., що таким Римлянином був і апостол Павло, з походження жид, роджений у малоазийським містечку Тарсі. Невольник визволений паном з неволі або викуплений міг стати ся вольним, міг здобути собі римське право. В перших віках по Христовім Різді первісні Римляни майже зовсім потонули, розстопили ся в масі таких чужосторонних Римлян, а маса й тих повноправних людей щезала супроти маси неповноправних або невольників. І що було варто докладне розмежованє прав вольного чоловіка, коли найбільша часть людности не мала ніяких прав! Не диво, що римський правний порядок збудований на невольництві, тобто на страшеннім безправю, не міг устоятись, так, як гарна хата, побудована на леду. Прийшла відлига, лід розмаяв або поломав ся і крига великої повені знесла римську пишну будівлю, погребла її в руїнах так як і попередні великі огнища людського поступу.

Настали середні віки, віки упадку й темноти. Майже тисячі літ треба було, щоб із глибокого упадку люди підвигнули ся знов на стільки, що могли пригадати собі те, що було давнійше зроблено на поли науки, промислу, штуки, і на тій підставі працювати далі. Якийсь час огнища поступу ще держать ся над Середземним морем, у Італії та Іспанії. Тут повстають перші академії, перші фабрики, здвигають ся міста, повстають банки і великі торговельні доми. Італіянци та Іспанці віднаходять дорогу до Індії; обпливши Африку, відкривають Америку, обпливають довкола землю. Але блиск тих країв швидко щезає. Здаєть

ся, що вирвавши ся з тісної китловини Середземного моря людськість починає дихати ширше, знаходить у собі нові сили. Славу Італії та Іспанії швидко перебивають иньші народи: Голяндці на поли заморських колоній Французи на поли науки й письменства, нарешті Англічани. Головні огнища поступу помалу переносять ся з Риму, Фльоренції, Генуї та Мадриту до Парижа, Амстердаму та Лондону.

І на тім не кінець. У наших часах бачимо дальшу мандрівку того дивного огнища. З Англією боре ся о першенство її колишня колонія Північна Америка; не в однім випереджає її навіть Австралія; головним двигачем поступу — здавалось би — робить ся океан. Краї, що хотять запевнити собі будущину, збирають усі свої сили, щоб заняти місце в ряді морських сил, запевнити собі шмат землі за морями, придатний для колонізації, для виселеня надмірних сил із матірньої країни, для придбаня нових богацтв, нових сил за морем. Уже не Середземна китловина, але ціла земна куля починає бути за тісна для людського роду. Люди обчислюють докладно те, що вона їм може дати, числять, на як довго може се вистарчити їм і оглядають ся за новими жерелами надбаня. Людська наука силкуєть ся зібрати до купи всі здобутки людського роду від найдавнішних часів, провірити їх розумом та пробою, видусити з них науку на будуще, зберегти все цінне та цікаве та забезпечити будущі покоління від можности таких самих упадків та руїн, які бували в давнину. Ходить о те, щоб ту чудову квітку „поступ”, що доси росла якось дико, раз тут а раз там, тікала з одного краю в другий, лишаячи по собі пустині, — щоб її присвоїти, розщепити по всій землі хоч може не рівномірно, то всеж на стільки, щоб ніхто на сьвіті не був виключений від її добродійств.

Кождий народ, кожда громада працює над тим, не покладаючи рук. А хто би сьмів на хвилю загавити ся, або й зовсім відцурати ся роботи, може бути певний, що незабаром його не стане на сьвіті, що той „поступ” буде для нього не добродієм, а пожежею і спалить його та змете з землі безслідно. Так звані „дикі”, некультурні, первісні

народи, яких іще в початку ХІХ. віку була на землі велика сила і які посідали величезні простори землі, тепер один за одним щезають з лиця землі, о скільки не можуть присвоїти собі здобутків посту. Вимиранє, щезанє непоступових людей іде тепер сто раз швидше, ніж ішло давнїйше. Тепер віддаленє майже не існує для чоловіка: парові та електричні машини оббігають землю на всіх місцях швидко, і поступ, не раз непрошений гість, заходить у найглухїйші закутки, продирає ся крізь найтвердші кордоли. Кождий народ, кожда громада мусить познайомити ся з ним, а хто не хоче чи не може присвоїти собі добрих його боків, той швидко зазнає на собі злих: голоду, хороб, горівки, деморалізації, і пропаде від них.

Хто читає газети, той певно знає, що прм. у Індії майже що кілька літ сотки тисяч народу гинуть з голоду, — то гинуть самі тубольці, Індійці, — Англічани, що панують у тім краю, не то, що не гинуть, а ще й збогачують ся. Менше пишуть по наших газетах про те, як то цілі муринські племена в Африці вмирають та хиріють від горівки, якої їм достарчають Європейці в заміну за їх дияменти, слоневі зуби та за їх роботу. Винахід пороку і стрільб, що був — хоч як би се могло видати ся дивним — великим двигачем поступу в Європи, довів у північний Америці до того, що з 8 міліонів тамошних тубольців за сто літ не лишило ся й 800 тисяч. В Європі не маємо чуми вже від півтораста літ; холера являєть ся у нас рідким гостем, а в Індії, Персії, Арабії, завдяки тамошній некультурности, бракови лікарів, нехлюйству і т. п., вона не вигасає ніколи і косить тай косить тисячі людей. І коли ті місцеві люди вмирають, на їх місці повстають чим раз нові оселі зайдів і починають нове житє на місцях, де давнїйші мешканці не вміли жити по новому. А буває й так, що нові зайти, як колись Гуни та Мадяри, приходять у заселений уже край і починають вигублювати давнїйшу людність так як диких звірів, або повертати їх силою в невольників, щоб посїсти їх землю. Так було з тими голяндськими поселенцями в південній Африці, що тепер називають ся Бурами. Вийшовши перед 300 роками з Європи, вони таким явним розбоєм прочистили собі місце при Розі

Доброї Надії; коли там потім надійшли Англичани і забрали край, часть Бурів не хотючи підлягати їх власти, подала ся троха на північ і знов вигубила пару муриньських племен і осіла на їх землі, назвавши її Наталь; коли й сю країну загорнули Англічани, Бури пішли ще далі на північ і знов розбоєм прочистили собі просторі країни „за горами” (Трансваль) та над жерелом Помаранчової ріки (по англійськи Орендж). І отсе перед роком ми були сьвідками, як ті малі розбійники зробили ся жретвою більшого і далеко розумнішого розбійника — Англії, який певно внесе в той край більше порядку, культури, науки, свободи, а з нею разом і здирства та визиску.

От якими крутими дорогами ходить иноді поступ людський! Недармо сказано, що він виростає на могилах; як пшениця на з'ораній ниві!

Тепер, коли ми, так сказати, по верха оглянули хід дороги та вдачу дотеперішнього людського поступу, пора нам заглянути до його середини, придивити ся його будові та натурі; одним словом, пора нам відповісти просто на питанє: що таке поступ?

У.

Щоб пізнати внутрішні пружини, якими двигает ся поступ, візьмімо до порівняня двох людей: лісового дикуна, стрільця чи риболова, та першого-ліпшого чоловіка з нашого великого міста. У дикуна, можна сказати, стільки добра, що на нім: які-такі фалатки на тілі замість одежі, коралі з диких лісових овочів, звірячих зубів або морських слимачків на шиї, часом іще в вухах, у ніздрях, у губах і т. д. замість оздоби, лук, стріли, опис та деякий ніж замість оружя — тай годі. Спить він у якій будь яскині або в салаші з гиляк та листя, годуєть ся тим, що знайде або забє, не дбає про завтра, не цїнить ні людського ні

свогого життя. Що мав, те все він зробив собі сам, і не потребує нічого більше. В тім, що робить, він звичайно не потребує помочи інших, живе собі самопас зі своєю родиною, не оглядаючись ні на кого. Його звязок з громадою, державою чи народом майже не існує; що найбільше громада чи орда держить ся сяк-так при купі, а по за тим для неї не існує ніщо на сьвіті.

А осьвічений чоловік? У нього, навіть у простого селянина, круг занять і інтересів який же величезний в порівнаню до того дикуна. Цивілізований чоловік живе звичайно в хаті, якої сам не будував, ходить у одежі, якої сам не робив, їсть страву, якої сам не приготував і про яку не раз навіть не знає, як і з чого вона приготує ся. Він працює знарядями, яких сам не видумав ані не змайстрував, користує ся надбанями цілих поколінь попередників і не раз далеких від нього людей, завдячує свій добрий або лихий побут праці й відносинам тисяч і соток тисяч інших людей, цілих країв, різних народів сьвіта. Він мусить дбати про завтра, про ближше й дальше будуще своє, свої рідні, свої громади, свого краю, свої держави — тисяч і мільйонів людей, яких він у своим житю не бачив, не знає й не може всіх знати. Він поносить жертви й тягарі для цілих, яких найчастійше не розуміє, — працює, добиває ся і громадить для когось невідомого, далекого та непевного.

Головна різниця між диким і цивілізованим чоловіком, різниця, з якої виплили всі інші, се поділ праці. Дикий чоловік робить сам собі все, чого потребує; чого сам не зробить, без того мусить обійти ся. Освічений чоловік робить звичайно якусь одну, тісно обмежену роботу, а по за те нічого більше, та зате користує ся роботою інших. Рільник оброблює поле, але звичайно не будує хати, не кує плуга та воза, не шие чобіт, не тче сукна й полотна, не малює образів і т. п. На всі ті часткові роботи в окре-

мі майстри-ремесники, які знов своєю чергою не працюють у полю коло хліба, але сидять за своїм одним ремеслом і працею при тім ремеслі в заміну добувають собі все потрібне до прожитку.

Але на тім не кінець. Поступ іде далі, переминяє ремесло на мануфактуру. Ціла купа ремесників з одного ремесла збирає ся разом і знов ділить ся роботою вже в обсягу одного й того самого ремесла. В прядільній мануфактурі одні ремесники нічого иньшого не роблять тільки миють вовну, иньші сушать її, иньші скубують, иньші чешуть, иньші прядуть у клубки і т. п. В ткальній мануфактурі одні навивають на цівки, другі тчуть, иньші приладжують сукно і т. п. Ремесло, що вперед було вмістю одного чоловіка, майстерством, розпадеться ся в мануфактурі на ряд простих, не мудрих робіт, для яких уже не треба такого майстра, як у старім ремеслі.

Дальший крок робить поступ — і на сьвіт являється ся фабрика. Фабрика, се таж мануфактура, тоб-то згромадження більшого числа людей, для роблення спільними, а властиво поділеними силами одної роботи. Різниця між ними лише та, що тамті роздрібнені роботи робили ся людськими руками (відси й назва з латинських слів мануфактура, те саме, що рукоділе), а тут являється нова сила — машина. Чоловік зумів покорити собі сили природи, заставив воду, вітер, далі пару сповняти певну працю, обертати колесо, посувати або двигати тягарі. Він зумів у різних галузях повігадувати машини, що порушувані чи то силою рук, чи силою природи, виконують певні роботи, подібні до роботи людських рук — обертають млиновий камінь, крутять веретено, ріжуть, пилюють, точать, гиблюють, валкують і т. п. Приходить така машина до мануфактури і відразу займає місце головного робітника: вона зелізна

чи сталева чи кам'яна, без живого мяса, не знає голоду ані втоми, не помиляється, робить рівно, правильно, гладко і швидко. Коли пряжа пряде на раз одну нитку, машина може їх прядсти нараз десять тисяч і кожда буде така тонка, рівна та гладка, якої не витягнуть ніякі людські пальці. Коли коваль може на мінуту 10 раз ударити клевцем, що важить 50 фунтів, то машина бє 60 раз на мінуту клевцем, що важить 10.000 сотнарів. Коли робочі наряди ремісника звичайно малі, роблені "до руки", то машина не знає міри: вона може володіти такими знарядями, яких рух наповняє чоловіка жахом, мов скажене втіленє якоїсь несамовитої, велитенської сили, але з другого боку вона може послугувати ся такими дрібними, тонкими та делікатними знарядями, що не видержали би дотику людської руки. Машина робить ся в фабриці панею, а чоловік, давній ремісник чи челядник, її слугою: він повинен доглядати, підмазувати, чистити її, годувати її рухову силу та пильнувати її руху, а про решту вона вже дбає сама.

Але се лиш один бік тої великої поступової сили, що називається ся поділом праці. Подивімо ся, що робить ся з неї з другого боку. Поділ праці в громаді, в суспільности, доводить до поділу суспільности на верстви. Се легко зрозуміти. Первісно один чоловік робив собі стріли, вбивав звіря або ворога, кресав огонь, здирав і сушив шкіру, — значить робив усе, що потрібне для життя. При поділі праці се перемінило ся: одні почали вироблювати оружє, яким самі не воювали, другі воювали та полювали, але оружє самі не робили, иньші приладжували одежу, ще иньші варили та пекли страви, дбали про дітий та про лад у хаті. Так виробили ся звільна окремі верстви вояків, ремісників, рільників; деякі роботи, особливо домашні, скинсно виключно на жінок.

VI.

Чим далі поступав поділ праці, розвивали ся відносини в громаді й державі, тим далі йшов поділ людей на верстви. Первісний чоловік коли почував страх або вдячність супроти свого божества, то сам обертав ся до нього з молитвою, жертвою чи як знав. Та помалу витворює ся ціла верства людей, що беруть на себе посередництво між чоловіком і богом — се були жерці, віщунни, лікарі, звіздарі. В Вавилоні й Єгипті вони творять окремі товариства вже на много тисяч літ перед Христовим різдвом, живуть при храмах, пишуть книги, займають ся наукою, торгівлею, держать школи і мають великий вплив на цілу державу. Се був стан духовний.

Обік нього з незатямних початків витворює ся стан воєнний, із якого з часом виходить шляхта, пани, що володіють землею й завойованими людьми, а далі урядники, люди, що всі свої сили віддають на службу державі, збирають податки, судять та карають иньших людей, завідують державними добрами. В кожній такій верстві поділ праці знов доводить до дальших розділів, розмежованих між собою найріжнійшими ступнями, але в головному маємо один великий розлом: на людей, що працюють над добуванем достатку з природи (рільники, ремісники, рудокопи) і на людей, що живуть з праці тамтих, а самі займають ся иньшими, не раз для суспільности так само потрібними, але не раз шкідливими роботами (войки, жерці, урядники, купці та торговці і т. п.).

Машина і тут вносить значну зміну. Ми вже бачили, як вона витискає від праці ремісника, майстра, а потребує собі лише чоловіка, який би обслуговував її. Але вона робить се не лиш в фабриці. Зелізниці позбавили хліба й заробітку тисячі фірманів та візників; паровий плуг за-

ведений Американцями деведить до руїни наших рільників, бо там при помочи машини можна мати пшеницю ліпшу і в двое дешевшу від нашої, а через те ціна пшениці у нас упадає і рільництво не оплачує ся. Винахід пороху та карабінів перемінив цілу штуку войованя; щезли давні рицарі закуті в зелізо на таких-же закутих конях, войованє зробило ся не рицарством, але штукою, обрахованєм, справою ліпшої зброї, більшої маси війська. Старий поділ суспільности на войовничу й невойовничу верству показав ся непотрібним; повстали новочасні армії, де вся людність ставить своїх найпригіднійших синів у ряди. Як бачимо, тут машина — карабін, армата, бомба і иньші приряди воєнні — довела до знищення старого поділу праці. Щезла окрема воєнна верства, цілий народ покликано до оружя.

Та й тут нові винаходи раз-у-раз витворюють нові поділи. стародавні війська мали хиба дві часті — піхоту й кінноту, а кожний вояк мав при собі всяке оружє: і лук зі стрілами, і спис і меч. А тепер! І піхота ріжних родів оружя, і кіннота, і артилерія, і інжинєри, і сапери, і фурвези і Бог знає ще які відділи поштової, санітарної, морської служби. А скільки ріжнородної старшини, а над тою старшиною ще старшини, и кожний ступінь має собі приділену якусь одну роботу, має її пильнувати а до иньшої не втручати ся. То називає ся організація; із соток тисяч або міліона людей робить ся таким способом немов одно тіло, що на приказ даний одним чоловіком — верховним зверхником того тіла — порушаєть ся, йде, виконує таку працю, якої йому одному захочеть ся.

Але ся переміна в поділі людської праці на однім полі, викликала величезні переміни на иньших полях. Давнійше військова служба була привілєєм немногих, выбра-

них людей, які за те мали власть і гонори в державі. Таких людей було не богано і рицарські війська були не численні. Нераз у старих літописях читаємо про страшні битви, де з одного й другого боку било ся по чотири до п'ять тисяч люда; а де літописці зо страхом говорять, що в тій а тій битві згибло десять, двацять або й сто тисяч народа, там звичайно при близшій огляді то велике число показує ся в двоє, в пятеро або й у десятеро перебреханим. Старі армії були як на наші понятя дуже маленькі; війни коштували не дорого і були часті. Прийшла огняна машина і змінила се до основи. Супроти кульки карабінової найхоробрійший рицар, силач чи заячесердий харлак однакові; новочасні армії не потребують сьмільчаків та силачів, лише „гарматного мяса”, але того мяса мусить бути богато. Армії роблять ся численні — сто тисяч, п'ятсот тисяч, мільон — одна держава преть ся проти другої, аби не дати себе випередити. В новійших арміях найважнійша річ оружє, котре найліпше бє, найтривкійше до переносеня, найтривкійше в уживаню, і тут також ідуть ненастанні перегони між державами. Раз-у-раз нові винайденя, улїпшеня: тут бронзова сталь, тут карабіни репетіери, тут механічні гавбиці, тут бездимний порох і так далі без кінця. А кождей такий винахід збільшує надію побіди для того, хто визискає його. Алеж такі армії — страшенно коштовні. Аби їх удержати, аби могли слїдити за новими улїпшенями, треба страшних грошей, про які давнім державам ані не сніло ся. А щож говорити про войну, де пропадають сотки тисяч людей, купи воєнного материялу, руйнують ся міста й села. Для того тепер війни рідкі, а щоб удержати такі армії, мусїла переміни ся ціла суспільність, треба було знести панщину, скасувати необмежену монархію, завести конституцію, новий спосіб оподаткованя, позаводити фабрики, залїзниці, цля і т. д. Тисячні нові

роди і поділя праці, цілковите перебудоване людської суспільності, dokonane протягом пару сот літ.

VI.

Приходимо тепер до дуже важної точки нашого викладу.

Поділ праці веде до прискорення і вдосконалення праці. Винаходом машин роблять людську працю сто, тисячу разів швидшою, лекшою, видатнійшою; заступають роботу мільйонів людей. За остатніх сто літ, можна сміло сказати, нароблено більше предметів для людської потреби та людського вжитку, ніж за всі попередні тисячоліття. Погадаймо лише, що за той час набудовано стільки залізниць, що можна би ними 14 раз оперезати землю там, де вона найгрубша, а телеграфів стільки, що певно оперезав би її зо сто разів, що тепер можна за два місяці об'їхати докола всю землю і вернути назад на своє місце. Погадаймо, що за тих сто літ зужито величезні гори кам'яного вугля, якого давнійше майже не тикали, видобуто і пущено в обіг більше золота, срібла, заліза та інших металів, ніж давнійше могли думкою збагнути люди, засаджено безмірні простори бавовною, засіяно пшеницею і заселено робучими людьми. Ніколи ще людськість не працювала так напруго та горячково, не виробляла стільки всяких достатків, хліба одежі і всього потрібного для людського вжитку. Ніколи доси не вела ся на такий величезний розмір торгівля; давнійшим вікам ані не снило ся про такі фабрики, про такі копалні, про такі різнородні ґатунки промислу як бачимо тепер. Вся людськість за остатніх сто літ зробила ся тисячу раз богатшою, ніж була перед тим.

Коли так, то випадало би ждати, що й кожний член людськості, кожний чоловік зробив ся богатшим, маєтній-

шим, ніж були його діди та прадіди перед сто роками. Аджеж не даром кажуть: „що громаді, то й бабі”; коли вся громада, все людсьтво так страшно розбогатіло, то й кождий поодинокий чоловік повинен почувати й на собі познаки того новочасного богацтва.

А тимчасом що ми бачимо? Людськість богатіє, а тисячи, міліони людей бідніють. Їм робить ся тісно. Одним не стає землі, иньшим зарібку, всім обмаль хліба. По селах люди працюють тяжко а живуть у такій нужді, що їх жите мало чим ліпше від житя робучої худоби. По містах робітники працюють тяжко а живуть не о много ліпше. А по великих містах, де накопичено в однім гнізді сотки тисяч або міліони людей, бувають десятки тисяч таких бідолах, що не мають де голови прихилити, жиють як воробці в стріхах, блукають з вулиці на вулицю, годують ся то жебраниною, то крадіжею, то відпадками, зібраними по сьмітниках богачів, ночують у публичних садах, попід мостами, в нових будовах, де ще не живе ніхто, або по ріжних страшних та поганих норах. У тих найбільших огнищах поступу й осьвіти для многих тисяч людей, малих і старих, мужчин і жінок, вертаєть ся жите дикунів у лісах і печерах, тільки ще гірше і страшнійше, бо тут на мійськім бруку сама природа не дає їм нічогоїсїнько, а замість диких зьвірів їм на кождім кроці грозить далеко страшнійший ворог-чоловік, узброєний усіми засобами цивілізації, аби в разі чого позбавити їх свободи або навіть житя. Не диво, що по таких містах день у день сотки людей гинуть з голоду, заховані по темнии закутках як дикі зьвірі, що там у тім поденю суспільности діють ся сотки страшних злочинів, а сотки нещасних, доведених до розпуки, відбирають собі жите. Можна сказати сьміло, що прадавний дикун, блукаючи по лісах та ночуючи в печерах, був сто разів щасливійший і чуввав себе ліпше від такого не-

щасного бідолахи, що серед величезного міста опинить ся без грошей, без зарібку, без пристановища, без ніякого способу до життя.

Та се ще не все. Дикун у лісі бачив довкола себе ліса що найбільше иньших таких дикунів, як був сам. Коли терпів голод то знав, що й иньші довкола нього терплять; коли був ранений, то знав, хто його зробив неспосібним до праці. А бідолаха в великім місті де поступить, бачить довкола себе богацтво, розкіш, пишні вбраня, великі доми, блисучі склели навантажені всякими товарами, з повиставлюваними в вікнах скарбами, з яких сота, тисячна часть могла б його зробити богачем. Він гине з голоду серед величезних куп хліба, в близу богатих кухонь і реставрацій, де иньші наїдають ся до схочу. Він голий в близу магазинів, що аж тріщать від маси сукон, полотен і найріжнороднійше, він часто не може дістати роботи і погібає без праці тут же обік многолюдних фабрик, де день і ніч гуркочуть машини, стукочуть молоти, кишать робітники як мурашки, обік варстатів, де день і ніч сліпають та надривають ся иньші робітники надсильною, прискореною, горячково невпинною працею.

І сказав би хто, що се лиш по містах так, — табо ні. А по селах хиба не бачимо дивного (нам воно з віковічної привички перестало бути дивним), гнітучого та болючого противеньства між бідними і богатими. Тут сидить господар на цілім ґрунті, а в нього тулить ся комірниця, що не має клаптика землі, а його сусіди мають по моргови, по пів морга, а там на кінці села позасідала голота, що не має нічого крім нужденної хатчини, тай то не раз поставленої на громадськім ґрунті. Скільки нерівности і скільки зависти в тісних межах одного села! Ба, алеж бо обік того села звичайно стоїть двір, а в тім дворі живе дідич, пан на 500, 1000 або й більше моргах. Він держить у себе цілу

зграю слуг, цугові коні, живе в достатку, про який навіть думати не сьміють ті там чорнороби в селі. Супроти нього всі вони, і богачі сільські і халупники — однакі бідаки, голота, хлопство. Але станьмо на хвилю на його становищі і погляньмо висше в гору. І у нього є сусіди — иньші дідичі: ось пан на цілому ключи або на кількох ключах, магнат, що має 50 або 100 тисяч моргів, простори, що вистарчили би на утворенє невеличкого князівства; а онде дідич-худобахолок; що сидить на одному селі, задовжений по вуха, як то кажуть, сидить у жидівській кишені. Чим він супроти того магната, як не мізерним халупником супроти багатого газди! Та бо й той магнат дуже часто, коли Бог не дав йому доброї господарської голови, мусить заглядати до чужої кишені, до банків та банкирів, через яких руки день у день перекочують ся суми, що вистарчили би на закупленє двадцятьох таких маєтків, як його. Над кожного пана є ще старший пан, тільки що там, на самім вершку, де котять ся міліони, чоловік із пана робить ся слугою того маєтку, невольником гроший, які опановують усю його силу й волю, мов якийсь злий дух.

Табо й того ще не досить! Деякі дикуни знають числити лише до двадцять (усі пальці на людськїм тілі), а на дальші числа мають лише одно слово: дуже багато. Стародавні Греки числили звичайно лише до 10.000, а далі, то усе у них було „мірія” — дуже багато. Ще й стародавні Римляни не мали ясного понятя про міліон. Видно, що їх богачі не дочислювали ся в своїх маєтках так далеко. Нині маємо міліярдерів, таких богачів, що числять свої маєтки на сотки міліонів. Міліярд! Легко сказати! А поклади ту суму нашими банкнотами на тік просушити, то треба би тока на кілька квадратних миль. А напакуй її нашими срібними двокоронівками на ваґони, то ваґони займуть штреку від Коломиї до Заболотова т. є. дві милі. І все те —

власність одного чоловіка! І коли сей один має такі, на-правду незлічені скарби (як би хтів один чоловік перелічити стільки срібняків, то мусів би лічити пару сот літ), то інші мруть з голоду, не мають крейцарика на молоко для хорої дитини, мерзнуть у зимі без одежі та тулять ся нічю попід мостами або в пустих будовах, по пивницях та ямах!

Щож воно таке? — спитаєте. Щож се за поступ, що з усім своїм шумом і гуком, з усіми науками і штуками, ціною тисячлітної боротьби, мільонів жертв і моря проли-тої крові допровадив людей аж до такого раю? Чи варто-ж було добивати ся його і чи варто працювати для його піддержання, для дальшого людського розвою, коли він іде такими блудними дорогами?

VI.

Отсе ми дійшли до найтяжшої рани нашого теперіш-нього порядку. Величезні ботатства з одного боку зібрані в немногих руках і страшенна бідність з другого боку, що дусить мільони народу. З одного боку неробство, що при-викло жити з праці інших і навіть думати не потребує само про себе, а з другого боку тяжка, чорна, ненастанна праця, що оглуплює чоловіка, не даючи йому думати ні про що инше крім кавалка чорного хліба. З одного боку пишній розвій науки, штуки та промислу, що витворюють скарби і достатки ніби-то для всіх людей, а з другого боку мільони бідних та темних, що живуть ось тут обік тих скарбів, незнаючи їх і не можучи користати з них. Не-рівність між людьми ніколи не була більша як власне в наших часах, коли думки про рівність та демократизм непохитно запанували в головах усіх осьвічених людей.

Щож воно таке? — запитують себе найрозумнійші і

найчеснійші люди нашого віку, у яких болить душа дивитися на такі суперечности? Невже-ж воно так мусить бути? Невже поступ мусить іти раз у раз у парі з чієюсь згубою, з чієюсь кривдою? Невже люди тисячі літ мучилися, мордували себе, працювали, думали та винаходили на те тільки, щоби запевнити панованє та роскошованє всяким Ротшільдам, Блєйхредерам, Тстонам та Гіршам? і не вже нема ніякого способу змінити се і зробити рівновагу між поступом богацтва, знаня і штуки і зростом добробуту та розвою всеї народної маси? Розумієть ся, всі ми віримо в те, що такий спосіб можливий, хоч певно не легкий.

Правда, часом почуєте від ріжних панків та полупанків думку, що хто бідний, той сам собі винен, бо він лїнивий, п'яниця, не дбає про себе, не щадить. Де-хто додає ще, що нерівність межи людьми все мусить бути, бож сама природа не творить людей рівними; одним дає більше здоровля, сили красоти, здібности, а другим менше. Є в тім троха правди, але дуже небогато. Ті панове, що говорять про лїнивство бідних, повинні би поперед усього вказати ту величезну працюовитість великих богачів, що живуть весь вік у забавах та розкошах, дбаючи лише про власну приємність і повірюючи не лише працю за себе але також завідуванє своїм маєтком — так сказати — рахованє своїх грошей чужим рукам. А ті, що говорять про природжену нерівність між людьми, повинні би показати, чи справді ті великі богачі та маґнати, се найздібнійші та найсильнійші люди свого часу. І тут показалоби ся, що маєткова та суспільна нерівність людей у нашім часі має своє жерело зовсім не в неоднаковій пильности, робучости та запопадливости, і зовсім не в неоднаковій здібности — а в чімось иньшій.

У чім же такий? Ще в XVIII. віці французький учений Руссо сказав, що людська нерівність виплила з того, що

люди віддалили ся від природи. Первісні люди, що жили на лоні природи і підлягали бі законам, були всі собі рівні, не знали несправедливого поділу богатства ні знаня. В наших часах поновив сю думку славний російський повістяр Лев Толстой, кажучи, що всій нерівности між людьми винен поділ праці. Якуби люди жили всі таким житєм як російський селянин, якби кождий сам орав землю, сам робив для себе всі знаряди і вповні вдоволяв ся тим, що заробить і збере, то не потрібно би ані грошей, ані фабрик, ані великих міст, ані великої маси урядників, ані вїйска: ані держави. Із сього погляду, Толстой виступає против так званого панського письменства та штуки (малярства, різьби, музики та пишних будинків), бо все те для московського мужика зовсім непотрібне і на все те мужика здирають і примушують до надсильної праці. От тим то Толстой радить усім людям вернути до простого селянського житя, зректи ся всякого паньства, містових розкошів та високих наук, і за одиноку науку приймати Христове Евангелиє, тай то ще очищене так, як йому видає ся, що його проповідував сам Христос. Нема що й говорити про те, що думка Толстого і його попередника Руссо, то властиво запереченє поступу. Вони тягнуть назад і раді би звернути людей до такого стану, який їм видає ся природним. Вони забувають, що й теперішний стан людей також не є нічим надприродним, ані противприродним, що й він повстав на основі великих та незломних законів природного розвою. Так само забувають ті апостоли давно минулої рівности, що та улюблена їх первісна рівність зовсім не була таким раєм, як їм видає ся. У дикім стані чоловік зовсім не був ані рівний з иньшим, ані щасливійшій приміром від вовка, льва або коня. Він жив у вічнім страсі та вічній ворожнечі з цілим окруженєм. У темноті, бруді та занедбаню. Не о много ліпше показує ся і житє тих

московських мужиків, яких бачить довкола себе Толстой і рад би до їх стану завернути і всіх людей. Темнота, забобонність, бруд, п'янство, жорстокість та несправедливість панують у тім мужицькім світі далеко більше, ніж серед ненависних Толстому містових людей. Зрештою логляди такі Руссо та Толстого мають за собою те добре, що неможливість їх переведення кожному відразу кидає ся в очи. Вони не опирають ся ні на яким законі, ні на якій природній конечности, а тільки звертають ся до серця і до чуття людей, жадаючи від них відразу найтяжшого, а власне відречи ся того, що їм миле й дороге, до чого звикли з малечку, не даючи в заміну за те нічого виразного ані ясного. Таких людей, що повірилиби таким апостолам завжди знайде ся не багато, та й вистарчить їм одна проба, щоб отверезити їх і показати неможливість осягнення сею дорогою якогось нового справедливійшого життя. Навіть християнство, на яке любить покликати ся Толстой, не стає ту до помочи иньшим Толстовцям. Первісне християнство зовсім не тягло в зад, не виступало ані проти держави, ані проти суспільних порядків, але старало ся піднести всіх людей висше. Воно проповідувало загальне братерство в дусі і правді, піднімало людей із їх буденних материяльних інтересів до висшого морального життя, додавало їм твердості і сили в боротьбі з ріжними покусами життя і тим самим було чинником поступовим. Натомість наука Толстого зводить ся на те, що від діяльності і боротьби в глухі закамарки селянського життя, улекшує панованє здирства та кривди, і навіть виразно проповідує ніби то евангелські слова „не противити ся злomu“. Тимчасом простий розум каже, що із злом треба бороти ся, бо інакше воно буде рости і подужає нас.

VIII.

Зовсім інакше говорять учені природники, особливо ті, що займають ся дослідом життя і розвою в природі. В природі, особливо в так званій живій природі, т. є. в царстві рослин і звірів; бачимо також певний поступ. Знаходимо там насамперед дрібнесенькі сотворіня, невидні для того людського ока, зложені всього з одної або кількох живих клітинк. Живе таке сотворіне, насисаючи ся поживи зі свого окруження, не гине, але розпадає ся на дві або більше частинок, і ті починають знов жити так само, як їх батько, і знов не гинуть, лише розпадають ся і множать ся без кінця. І не знати, куди зачислити таке сотворіне, чи воно звірик, чи рослина. На висших ступнях стоять сотворіня, подібні до тих найнищих, але такі, що в їх тілі починає робити ся де-який поділ праці: з їх клітинок виходять живі ниточки, що служать або до порушування, або до халаня поживи. У иньших сотворінь із таких клітинок та ниточок роблять ся малесенькі ротики, ссавки, ніжки, із них стають ся звірики; у иньших повстають корінці, гилячки, шапочки, із них виходять рослини. І знов бачимо довгий ряд ступнів, ніби сходів; на кождім висшій ступні в тілі такого сотворіня поділ праці більший, праця виконує ся докладнійше, членів і суставів більше, вони ріжнороднійші та ліпше припасовані до своєї роботи.

Покладіть лише обік себе на одній дошці кільканайцять рослин: такий зелений водоріст, що виглядає як один волос, такого гриба, що його називають тестряком, земним серцем або труфелю і який виглядає мов бараболя, а далі правдивого гриба, у яким окрім кореня, розпізнаєте шапку зложену з верхньої шкірки, білого мяса під нею і рурковатої верстви в низу; положить далі грубошкірого лопуха, стебло трави, корч папороти, а нарешті жолудь і молодого

дубчака, яблуко і цвітучу яблонеу галузку, цвіт рожі та фіялки. Побачите самі, яка величезна різниця в будові тих рослин, як у одних усі сустави прості та нечисленні, нема ні цвіту, ні овочів, ні ріжнородних барв ані запаху, а як иньші розвивають у собі чимраз більше суставів, чимраз кращі прикмети.

Коли ті рослини лежать перед нами на одній дошці, то можна би думати, що вся та ріжнородність виросла разом рівночасно, так, як виростає тепер що весни. Але досліді над історією природи показали, що не так воно було, що ся теперішня ріжнородність — то здобуток довгого розвою, який тревав міліони літ; що зразу на землі були справді лише найпростійші, зовсім безбарвні рослини, що вони звільна розвивали ся, набирали чимраз більше членів та суставів, пристосовували ся до ріжнородних обставин та ріжнородної поживи, набирали барви, смаку та запаху, вандрували з моря на сушу із краю до краю — одним словом, що й тут маємо розвій та поступ дуже подібний до того, який ми бачили між людьми.

Ще виразнійше можна се бачити на зьвірях. Досить порівняти такого червака (глисту), рибу, хруща, паука, мотиля, жабу, миш, лилика з конем, журавлем та малпою, щоб переконатися, яка тут величезна ріжнородність, та який розвій від простих, мов з груба обтесаних форм аж до найбогатших та найскладнійших у малпи. Досить сказати, що червак живе без очей, без рук, без ніг, без голови, що весь він властиво є тільки один живіт з ротом на переді а відходом із задю, щоб пізнати, як дуже упрощене тут зьвіряче жите. А не забуваймо, що той червак зі своїм тілом зложений з великого числа мясистих обручечок, а кожда така обручечка має в собі много міліонів живих клітинок і то уложених не як будь а в певнім сталім порядку, і ми зрозуміємо, що та проста будова червакового ті-

ла відбігла вже дуже далеко від тої найпростійшої животи-ни, що складає ся всего на всего із одної клітинки. Розуміє ся, що й тут ступні, які відділюють досконаліше збудовані тіла від менше досконалих, се також сліди розвою звірячого сьвіта на протязі многих міліонів літ.

До половинни минулого віку учені природники не вміли вияснити, яким то способом і для чого із найпростійших одноклітинних животин з часом мусіла витворити ся ота величезна сила та ріжнородність ростин і звірів, яку бачимо нині. Аж 1859. року англійский учений Дарвін виступив з думкою, що головною силою, яка перла і доси пре всі животвори до ненастанного розвою, була **боротьба за єствованє.**

Ті слова боротьба за єствованє розумів Дарвін дуже широко. Він доказував тисячами прикладів, що ростини і звірі не знаходячи собі в якімсь місци досить поживи, або вигибають окрім певного числа таких, що успіли заповнити собі поживу, або переносять ся на иньше місце, або перемінюють ся потроха, припасовуючи себе поневолі до иньшого способу житя і до иншої поживи. Як то у нас кажуть: голод вовка з ліса гонить. Сей голод вигонить деяких риб і раків на береги, на сушу, і загонить деяких звірів у воду. Він вигонить омелу рости на вершках дерев і змушує картофлю робити собі цілі маґазини поживи в своїх бульбах, прирослих до коріня. Додаймо до того, що кожда животина має непереможний наліг не лише вдержувати своє житеє, доки можна і як найліпше можна, але надто лишати по собі як найчисленнійше і як найсильнійше потомство, приспособлене до дальшої боротьби за єствованє. В тій ненастанній боротьбі, що веде ся на землі міліони літ, клітина пожирає клітину або звіря, висші роди нисших, а самі найнизші раз у раз пожирають усіх иньших. Очевидно — твердить Дарвін — у тій ненастанній боротьбі пере-

магають ті осібники і ті роди, що покажуть ся сяк так найсильнішими. Отже у одних перемога здобуває ся величезною плодючістю, у иньших кремезною будовою тіла, у иньших витревалістю на студінь, на спеку, на мокроту, на сухість, на голод, нарешті ще у иньших прикметами розуму, хитрістю та оглядністю, відвагою або боязливістю. Чоловік, найвисше зорганізований з усіх, зробив ся паном усіх животворів власне завдяки величезному розвоєви своїх духових здібностей.

Дарвінова наука, з якої тут подано найзагальніший нарис, мала величезний вплив на людське розумінє живого сьвіта. Хоч вона не витворила понятя нам ключ для його зрозуміня. Не диво, що деякі вчені природники Дарвіністи (прихильники Дарвіна) пробували тим ключем, здобутим із вивчення живої природи відімкнути також велику загадку людського поступу, відповісти на докучливі питаня, відки взяла ся та страшна нерівність між людьми, чи вона потрібна, чи мусить бути вічно або чи з неї можливий який вихід? Їх відповідь — маю тут на гадці головно великого німецького природника Ернста Гекеля — була дуже проста. Чоловік, що до свого тілесного устрою, такий сам твір природи, як і всі иньші і так само підлятає законам природи, а особливо великому, всесильному законуви боротьби за єствовање. Вся людська істория, се ненастанна боротьба, ведена ріжними способами а все для одної ціли, аби удержати себе і своє потомство.

В тій боротьбі раз-у-раз гинуть міліони людей, в ній на протягу звісної нам історії погибли тисячі і міліони громад, племен і народів, лишаючи місце иньшим, сильнішим, здібнішим, щасливішим. Власне в тім, що в тій боротьбі удержують ся сильніші, здібніші та трівкіші, лежить жерело людського поступу. Теперішний стан людей є витвором тої віковичної боротьби; він так само

конечний і природний, як конечна і природна сама боротьба. Нерівність людей між собою, се неминучий витвір боротьби; вона не є нещастем для людей, але власне основою дальшого розвою і дальшого поступу. Навпаки, рівність, колиб яким чудом дало ся єї зробити між людьми, була би для них найбільшим нещастем, бо довела би їх до цілковитої байдужности і закостенілости. Але сього нема чого боятися, бо сама природа дбає за те, аби між людьми не було рівности. Дарвіністи як у природі так і в відносинах між людьми завсїгди стоять на тім, що хто дужший, то й ліпший; хто переміг у боротьбі, той і має право за собою; і що значить та невеличка меншість людей, що в теперішних часах держить в своїх руках міліонові маєтки, міліонові армії богатства, власть і силу і знанє, здобуті працею незлічених поколінь, має право уживати всього того по своїй уподобі, дбаючи про величезну більшість робучої та поневоленої людськості лише на стілько, щоб і будучі покоління щасливих панів і переможців мали ким послугувати ся та з кого збогачувати ся. Природа, говорять Дарвіністи, не знає малю ані чутливости. Вона посвячує міліони осібників на те, аби удержати при життю якусь висшу форму. Милосердие для слабих, покривджених та поневолевих, яке проповідує ся між людьми, се властиво фалшиве чутє, противне природі і шкідливе для природного розвою. Свобода боротьби, то повинна бути основа людської політики. Нехай сильний показує свою силу, нехай слабій боронить ся або гине, суспільність не повинна в те мішати ся, а з того свободного змаганя витворить ся дальший, чим раз красший поступ.

На жаль пани Дарвіністи, виголошуючи такі погляди занадто добре придивили ся життю щупаків у воді та вовків у лісі, а троха за мало продумали історію людського роду і власне те, що в ній є відмінне від історії ростино-

го і звірячого розвою. Придивімо ся-ж, що воно таке і на що не хочуть звертати уваги вчені Дарвіністи при осуджуванню історії людського поступу.

ІХ.

Найблизші до погляду Толстого, а по троха й до погляду дарвіністів є погляди так званих **анархістів**. Почувши се слово не один може налякає ся. Анархісти в наших часах мають погану славу: вони кидають бомби, мордують короновані голови і загалом подабають більше на божевільних, ніж на людей, що поважно думають про хиби теперішних порядків і про способи як би їм зарадити. Але не треба думати, що всі анархісти ходять з бомбами та думають про вбійства і що все воно так було. До анархістів належали й належать деякі славні вчені, як ось славний французький географ Елізе Реклі, що написав прегарний спис усеї землі в 33 величезних томах, а також російський учений, князь Крапоткін. Пригадаємо, що до анархістичних поглядів якийсь час прихилив ся й наш славний учений Михайло Драгоманов, і се вже повинно бути для нас заохотою, щоб ми спокійно і без страху придивили ся думкам тих людей. Головним основником анархістичних поглядів був французький письменник Петро Прудон, що вмер 50 літ тому назад. Слова анархізм, анархіст — походять із грецьких слів архе — власть, і ана — без, отже разом: наука, яка вчить людей жити без усякої власти, так аби всі були рівні і один не мав другому до розказу. Анархісти бачуть корінь усього зла не в поділі праць, так як Толстой, а в власти, в тім, що один чоловік старшує над другим і може його всилувати зробити те, чого йому не хочеть ся. Власть робить одних панами, других невольниками, стягає податки і робить не многих богачами коштом

мільонів. Власть робить одних вояками, щоб убивати або держати в погрозі иньших. Вона йде ще далі, втискає ся навіть у наші душі, при помочи школи й релігії накидає людям такі погляди, вірування та звичаї, які їй догідні, а усуває, викорінює або проклинає иньші, недогідні для неї. Власть робить чоловіка жорстоким, немилосерним, завзя- тим, сліпим на нужду і глухим на плач мільонів. Вона обмежує свободу і права громад на користь повітів, свободу повітів на користь країв, свободу країв, на користь держав, а свободу і права тих держав на користь невеликої горстки вибранців, що чи то з уродження, чи з щасливого випадку дістали ся на верховодне становище.

Який вихід із того лиха, про се по думці анархістів нема що довго міркувати. Скасувати власть, усяку власть між людьми і все буде добре. Легко се сказати, але як зробити? Як бачимо на прикладі наших часів, деякі тісні голови доходять із сеї думки до простого висновка: власть лежить у руках пануючих; не стане пануючих, то не стане й власти. Але така думка — цілковита дурниця і полягає на повнім незрозуміню того, що таке власть. Бо коли придивити ся ближше, то власть одного чоловіка над другим, се той сам поділ праці, в якому ми бачили ядро всього поступу, тільки бачений із другого боку. В кождім господарстві, де працює робітник робить свою роботу, але мусить бути хтось один, хто дбає про цілість господарства, веде рахунки, визначає працю поодиноким робітникам. Той один може бути притім і сам робітником, працювати разом з нимі: маленький поділ праці в господарстві, то й власть його маленька. Чим більше господарство, чим більший поділ праці, тим більша мусить бути власть того, хто дбає про цілість і про порядок у ній. А громада, повіт, край, держава, се великі, иноді величезні господарства, що обертають тисячами мільонів грошей, де ухиблене одного чоло-

віка може принести необчислені шкоди цілості і для того й власть виконуюча мусить бути велика, дрібніші частини мусять підлягати більшим. Се дієть ся не силою, не примусом, се в значній частині виросло з довгого, тисячлітнього розвою; так, як величезний дуб, що своїм тягаром давить землю, а своєю тіню приглушує дрібні ростики коло свого коріння, не чинить сього зі злої волі, але силою свого росту і розвою.

Розумієть ся, думка тих анархістів, які міркують, що усунувши одного-другого короля чи царя, тим самим знищать власть і доведуть до поправи людської долі, так само глупа та дитиняча, як коли-би хто порізавши або спаливши мій портрет, гадав, що зарізає або спалив мене самого. Власть у державі, то не є особа її пануючого — чи то буде цісар, чи король, чи президент, — навпаки, той пануючий, символ влади, а властиво того поділу праці, того стану освіти та господарського розвою, який панує у цілій державі. Ніякими бомбами, штилетами та револьверами не зміниш цілого суспільного будинку; отже всі кроваві для анархістів, навіть лишаючи на боці їх жорстокість і нелюдність, тим ще злі, що зовсім безпожиточні і не досягають ніякої цілі. То значить, не досягають доброї цілі, про яку може думає де-хто з тих убійників; зате часто вони роблять велике зло цілій суспільності, збільшуючи утиск та кривди, бо ж пошкодити людям усяка власть може далеко лекше, ніж допомогти.

Але, як сказано, не всі анархісти зупиняють ся на тій дитинячій та головницькій думці про нищення влади при помочи динаміту або револьверів. Ті вчені люди, що бачуть корінь зла у влади, особливо, розумієть ся, в тій величезній влади, яку дають у руки поодиноким людям великі держави, зібрані до купи мільярди грошей, мільйони привиклих до послуху урядників та озброєних вояків, —

ті вчені силкують ся вказати способи, як можуть люди позбутися того зла.

Розуміється, найпростіша річ була би сказати: коли великі держави шкідливі, то скасувати їх. Але таке легше сказати, ніж зробити. При тім же ті анархісти занадто розумні люди, щоб не бачили, що великі держави обік деякої шкоди й неогороди, приносять величезні користи і являються не лише конечним наслідком, але й сильним двигачем людського поступу. І ось вони обмірковують способи, як би можна заховати для людей усі користи великих держав, а усунути їх шкідливі боки. Вони виходять від ось якого міркування.

Кожда людська особа сама для себе цілий сьвіт, кожда в своїх очах має право жити як їй хоче ся, розвивати ся як може і все, що обмежує, стіснює її — шкідливе. Але чоловік — громадський звір, він живе на сьвіті не сам, а в родині, для громади, він мусить віддавати частину своєї свободи і свого особистого права. Треба лише, щоб він віддавав як найменшу частину. Отже чим менше тих людей, для яких він мусить стіснювати себе, тим ліпше. Чим більше начальства над чоловіком, тим менше він свободний, хоч би жив і в найрадикальнійшій республіці; чим менше начальства, тим більше свободи. Коли чоловіка присяде велика родина, то він тоді стає ся її невільником; а щож казати, коли над ним і його родиною старшує громада і власть громадська, над громадою повіт, над повітом край, над краєм держава! Коли вже мусить хтось старшувати над чоловіком і його родиною, то най тої старшини буде найменше і най вона буде найблизша, і то в усьому рівна йому, не вічна, а тимчасова, вибрана на якийсь час і одвічальна перед ним. Таким способом одиноким і найвисшим огнищем влади по думці анархістів повинна бути **громада**, в якій усі члени мали би рівні пра-

ва і завідували би своїми справами через виборну старшину. **Автономія громади**, то головна основа ліпшого ладу і щасливішого життя людей. Кожда громада живе собі сама для себе і дбає сама за себе і за всіх своїх членів. Оскільки вона стикає ся з иньшими громадами, має з ними спільні інтереси або якісь незгоди, о стільки входить з ними в умови або в згоду, як рівний з рівним, добровільно і без примусу, лише з огляду на спільну користь або спільну небезпеку. Так само вяжуть ся в більших справах цілі повіти з повітами, краї з краями — і так повстає, з низу в гору, велика держава, яка держить ся купи не силою примусу, війська, платних урядників, але силою спільних інтересів громад, повітів, країв, силою так званого **федералістичного устрою**.

Отсей нархістичний ідеал лежав між иньшим у основі програмових нарисів Драгоманова, розвинених ним у „Переднім слові до „Громади” і в брошурі „Вільна спілка.” Нема що й казати, що як би всі люди були високо освіченими, добросердними, здоровими на дусі й на тілі, то такий устрій міг би бути для них добрий. Він певно й лишить ся ідеалом людського громадського устрою на пізні віки і як усякий ідеал ніколи не буде вповні осягнений. Та тепер, коли маємо діло з людьми темними, здеморалізованими і в величезнім розмірі хорими тілом і духом (найбільша часть тих хорих навіть не знає про свою хворобу і видає з себе здоровісеньких а иноді такі хорі роблять ся проводирями народа, високими урядниками та органами власти), — такий устрій по просту неможливий, не простояв би ані одної днини, і яи би яким чудом завведено його, скінчив ся-б величезною замішаниною і загальним безладем.

Що федералістичний устрій сам собою не мусить вести до добра, а навпаки може вести до великого лиха, маємо

добрий приклад на старій Польщі. І там головною основою державного устрою була тзв. шляхетська вільність та рівність, і там кожний шляхтич у своїх добрах був найстаршим паном і не признавав над собою майже ніякої власти, і там повіти вязали ся від часу до часу в конфедерації для осягнення своїх цілей, і там ухвала державних законів, податків та війська залежала від доброї волі репрезентантів краю, і кожда ухвала могла бути спинена голосом одного реепрезентанта. А проте сей устрій допровадив не лише до повного поневолення селян, але також до упадку міст, до повного безправства між самою шляхтою і нарешті до того, що Польщу без скарбу, без війська, безвладну розірвали між себе сусідні держави. Конституція 3. мая, навіть як би була введена в житє, не була би багато могла, бо не змінювала анархістичних основ державного устрою.

Х.

Зовсім з иньшого погляду виходять ті напрями, що приймають дотеперішній поділ праці як річ конечну і хосенну, але хочуть лише усунути його шкідливі наслідки. Маємо тут на думці ріжни школи так званих **комуністів**.

Комуністи, так названі від латинського слова *communis* що значить спільний, стоять на тім, що все зло в людській суспільности походить не від поділу праці, а від поділу **власности**. В предавних часах, коли дикун, де що зловив пріготовлював не лише страву, а й одєжу й хату, а чого сам не з'ужив за житя, те велів собі по смерти класти до гробу, тоді можна було говорити про повну власність. Власність якогось чоловіка була вповні витвором його праці, то й не диво, що він мав до неї повне право. Але в наших часах се зовсім не так. Ані один чоловік не жиє виключно сво-

єю власною працею. На його виживленє, одєжу, помешканє, вихованє та заробкованє складає ся праця соток і тисячів ріжних людей, ба навіть соток і тисячів давнїйших поколінь. Ми сіємо нинї хлїб на полях, управлених перед тисячами літ, живемо в домах побудованих нашими батьками, дідами й прадїдами, їздимо по дорогах та мостах збудованих старинними Римлянами, або новочасними Нїмцями, Бельгїйцями та Італїянами, одягаємо ся в сорочки з американської бавовни, пряденої в Англії, тканой в Шлеску, або в матерії вироблюванї в Франції, косимо стирийськими косами, краємо англїйськими ножами, оремо нїмецькими плугами, наші жінки й дївчата носять на шиях французькі коралї або венеціянські склянї перли і т. п. І навпаки, наш хлїб їдять Нїмці, наше мясо Віденьці та Берлінці, наші покладки Парижани та Лондонці, наші яблука йдуть до Будапешту та до Вроцлава. Що тут власність і чия вона? Всьо перемїшане, всьо не є виключно нїчїє, всьо опільне, бо виплило зі спільної, міжнародної праці.

Та то ще не досить. Найважнїйша річ ось у чїм. Кождий робучий чоловік у наших часах робить далеко бїльше, нїж сам спотребовує. Робить, так сказати, для спільної скарбївнї. Робїтники, що напалили цегли та вапна і вимурували великий дїм, зробили таку річ, що перестоїть їх і їх синів і внуків і не стратить певної вартости ще й за сто літ. Кожда фабрика виробляє товарів далеко бїльше, нїж могли би спотребувати її властителї і робїтники за ціле своє житє. На добре управленїм поли, занятим одною громадою, звичайно родить ся стїлько хлїба і всякого иншого плоду, що вся та громада могла би тим цілий рік жити дуже добре і ще би де-що лишило ся про запас. **Власне в цїй людській спільній працї лежить по думцї комунїстів основа людського поступу.**

Людськість у загальній сумі робить ся богатшою і має через те змогу чим раз більше сил увільнювати від здобуванє хліба, а повертати їх на плеканє науки, на політичні, громадські й иньші діла. Все то було би добре, як би в людській суспільности не було дечого иньшого, по думці комуністів зовсім поганого. Се иньше, **то приватна власність.** Праця в нашій суспільности — кажуть комуністи, вже тепер у значній часті спільна. А плоди тої праці не спільні. Кождий чоловік робить більше над свою потребу, але не кождий забирає всю ту надвижку своєї праці на свою власність, — навпаки, мільйони й мільйони дістають із плодів своєї праці навіть менше, ніж би їм потрібно для сяк-так зносного, людського життя. Надвижку їх праці забирають собі иньші, які й збогачують ся їх працею. Коли вся суспільність — говорять комуністи — працює спільно або майже спільно над витворюванєм усяких достатків понад свою безпосередню потребу, то повинна вона вся з тих плодів своєї праці не лише жити в достатку, але надто чим раз більше богатіти, бо та надвижка виробленого її працею, повинна бути її спільним добром. Власне з того йде все зло між людьми, що те, що повинно бути спільним добром усіх членів суспільности, загарбують у свої руки поодинокі люди. Ми працюємо — кажуть комуністи, — як новочасні осьвічені люди, але розділюємо те запрацьоване добро як вовки або як дикуни: хто більше урвав а иньших відігнав або роздер, той ліпший. Між способом вироблюваня достатків (продукції) і способом розділюваня тих достатків між поодинокі верстви суспільности (дістрібуції) панує велика незгідність. І не буде добра між людьми поки та нерівність не буде усунена. А усунути її можна лиш одним способом, а то таким, **аби спільній праці відповідало спільне вживанє випрацьованого добра.** Приватна власність, що тепер є терном у нозі дальшого поступу, а также

жерелом нерівності і несправедливості між людьми, повинна бути скасована. **Спільна праця і спільна власність**, се повинні бути основи, на яких має бути побудований новий суспільний лад.

Комуністичні думки не були нічим новим у ХІХ. віці. Їх висловлювано не раз і то від дуже давніх часів. Ще в старину, на 400 літ перед Христом, їх виголошував грецький мудрець Платон. Сліди комунізму бачимо і в нашій св'ятій Письмі нового завіта, а власне в історії найпершої християнської громади в Єрусалимі швидко по Христовій смерті. В ХVІІ. віці дуже докладні малюнки комуністичного устрою понаписували англійський учений та політик Тома Морус та італійський монах Тома Кампанелля, в ХVІІІ. віці комуністичні погляди голосили Французи Кабе, Мореллі, Маблі, Руссо, Бибер, у ХІХ. в. Французи Фуріє, Сен Сімон та його ученики Базар і Анфантен, далі вчений історик Люї Блян, Англічанин Роберт Оуен і багато інших.

Між комуністами було багато талановитих письменників, які вміли блискучими фарбами змалювати користи та принади того нового устрою. Деякі, як Оуен, робили проби засновування на підставі комуністичних поглядів фабрик, фільварків та свобідних кольтоній; деякі з тих закладів поупадали, інші, особливо засновані в Америці або в вольній Швайцарії, держать ся й доси, але на загальний розвій цілої суспільности не мали й не мають впливу.

Спільність! Добре то казати: спільність і розмальовувати на рожево те, що вже св'ятий Павло вимовляв словами: „Се коль добро і коль красно, о еже жити брать ма вкупі”. Але самою красою й самим моральним добром людина не проживе, тим більше, що й красу та добро кожний розуміє по своєму, а що для одного красне й добре, може бути менше красне і менше добре для другого. Не досить

сказати: спільна власність. Але хотівши цілу суспільність побудувати на тій думці або виховати в почуття конечності тої думки, треба докладно розміркувати, яка має бути та спільність як можна її побудувати, чи має вона які відміни, які границі, і які?

І в людській праці і в людськiм уживаню є певні межі, де кінчить ся спільність і починаєть ся те, що каже „я сам"! Що я з'їм, того вже не з'їсть ніхто иньший, і навпаки: з'їсть хтось иньший, то вже не з'їм я. Так само й з иньшими предметами безпосередного людського вжитку, з одежею, помешканєм, забавами і т. п., значить, так далеко, до предметів безпосередного людського вжитку комунізм не може сягати. Так само тяжко допустити його і в обсяг звичайного домашнього господарства.

Відпочинок по праці конечний, і кожний чоловік бажає мати собі для відпочинку свій власний кутик, де би міг бути собі зовсім свободним і не стісненим навіть своїми найближшими приятелями й громадянами. Заведенє спільности і то примусової спільности, помешканє могло би бути такою каторгою, таким нещастєм для многих людей, що комуністи по кількох невдалих пробах (одну таку пробу робили в Парижі коло р. 1840. ученики Сен-Сімона Базар і Анфантен) покинули сю думку.

Так само прийшлось обмежити комуністичні думки і з другого кінця. Певна річ, у нашій суспільній праці багато спільного, багато такого, де один користуєть ся здобутками праці другого або многих иньших. Але чи все тут спільне? Очевидно, що ні. Спільна хиба основа, а кожний робить на тій основі по своєму. Що з того, що мої діди й прадіди сотками літ управляли й орали оте поле і воно, таке як я маю його під руками, є властиво здобутком їх праці? Але нехай я один рік не приложу до нього своєї питомої праці і свого кошту (зерна, навозу, або хочби

пильнованя), чи буду мати з нього який пожиток? Ні. Що з того, що отсю машину зробив Англичанин і передав мені в замін за здобутки мові праці? А нехай я до неї не приложу ще своєї праці, кошту, вмілости, чи вона сама принесе мені яку користь? Ні. Отже до всього спільного, суспільного чоловік мусить іще доложити щось **свогого, власного, окремого**, і аж тоді може мати з того якийсь пожиток.

Але бо на тім не досить. Є такі роди праці, де те власне та окреме у кожного чоловіка однакове або майже однакове. Ходити за плугом, тягти косою, стояти при машині, се, хоч певно не легка річ, але знов не така надзвичайна мудрість; се, як кажуть, хто **будь** потрафить. Але є такі роди праці, що вимагають окремого приготованя, довголітної науки (приміром учительство), а **и**ноді й науки і вправи і пильности для них за мало, коли нема вродженого таланту. Такі роди праці переважають на полі науки, штуки, навіть у техніці винахідники найчастійше мають вроджений талант, якого не мають мільони иньших людей. Така праця, хоч вона дає не вичерпані скарби цілій людськості і **не**раз збогачує цілі краї й народи, не дасть ся упорядкувати комуністично, бо тут праці, думок, здібности одиниці людської не заступить ніяка иньша одиниця.

Та швидко виявила ся ще одна, може найбільша перешкода для осущеня комуністичних думок. Коли-б навіть було можливо завести таку спільність між людьми, про яку думали комуністи, то все таки ся спільність мусіла би мати певні границі. Від біди можна би допустити можливість тісної спільности між людьми одної народности, одної мови, одної віри, одного ступня цивілізації, хоч і тут спільність високо осьвічених городян з низько осьвіченими **и**ноді на пів дикими селянами являеть ся дуже сумнівною. Але як уявити собі потім відносини між ріжними народами та ступнями цивілізації? Чи й між ними

буде спільність, чи ні? А коли не буде, то чи не почнеться між комуністичними суспільностями та сама боротьба та тяганина, що йде тепер без комунізму? Або коли одна суспільність прийме комунізм а її сусіди ні? І як заводити комунізм: у одній громаді насамперед, чи починати від повітів, країв, чи ждати, аж його прийме відразу ціла держава? Як бачимо, при самій думці про практичне переведення і можливі наслідки комуністичних думок (проб переведення їх на ширший розмір у новіших часах так і не роблено зовсім) показувалося стільки сумнівів і трудностей, що більшого числа прихильників цієї думки не могли собі здобути. Але вони були плодючим зерном, із якого виростили пізніші парости — різні напрями **соціалізму**.

ХІ.

Спільність праці і спільність уживання, — се по думці комуністів одинокий лік на всі рани теперішнього громадського життя, головна основа дальшого поступу.

Добре, — кажуть соціалісти, — але сю спільність не всюди можна перевести. Люди з природи не всі однакові і ніколи не будуть однакові. Повна спільність на землі не можлива і була би навіть шкідлива. Треба завести спільність лише там, де вона справді потрібна. Не в тім біда, що не всі люди обідають при однім столі, не всі носять одне одне одяжки з одного сукна і не всі живуть у спільних казатах. Біда в тім, що одні багаті і тяжко працюють, а мало мають до вжитку, а інші користуються плодами їх праці. Біда в тім, що одні люди мають у своїх руках, у своїй власності знаряди праці — фабрики, машини і все потрібне для вдержання чоловіка — а другі не мають нічого крім своїх

робучих рук і мусять тамтим маючим за своє вдержанє віддавати свою працю. А що та людська праця, се жерело всякого богацтва і витворює того богацтва далеко більше, ніж виносить плата робітника, то відси виходить таке, що маючі люди з праці робітників роблять ся все богатшими та богатшими, а робітники, хоч-би й як пильно та богато робили, все лишаяють ся біднимі, все дістають лиш тільки, аби могли вижити. Скасуймо той розділ між маючими і робітниками, ту стіну, що ділить робучого чоловіка від знарядів праці, зробімо ті знаряди праці, фабрики, машини, копальні спільною власністю тих, що в них працюють, то й усунемо головну болячку теперішного ладу, запевнимо всім людям достаток і рівномірний поступ.

Отсе в головній основі були думки, які дуже розумно і ясно виложив у своїх працях великий соціяліст Карло Маркс. Він старав ся показати, як теперішня нерівність маєткова між людьми плине головно з визискування праці робітників через фабрикантів; як у тім визиску лежить жерело всіх громадських нещасть та хороб, усеї нужди, зопустя, темноти та кривди. Він силкував ся нарешті доказати, що розвій теперішнього порядку, чи бй ми сього хотіли чи ні, йде конечно до соціялізму. Богачі, по його думці не тільки висисають соки з робучого люду, але також помалу пожирають одні одних, більші пожирають меньших, так, як звірі в лісі. Мануфактура пожирає дрібного ремісника й мануфактуру, великий фабрикант пожирає і вбиває (розумієть ся, грошево маєтково та торгово) меньших фабрикантів у своїй околиці, так само як великий купець дрібних купців. Із сього виходить, що число тих великих фабрикантів, купців, капіталістів та богачів мусять помалу робити ся чим раз меньшим; рівночасно число бідних, голих, обдертих людей, пролетаріїв стає чимраз більше. На однім кінці чим раз більші маєтки, згромаджені

в немногих руках; на другім кінці чим раз менша горстка богачів. Якийсь час вони будуть панувати, поки маси робучого народа будуть темні та покірні. Але коли в тих масах зародить ся почутє своєї кривди, своєї клясової єдності і своєї сили, тоді вибе остатня година капіталістів. Ті, що доси иньших позбавляли власности, будуть тепер самі позбавлені власности; величезні богацтва, здобуті працею міліонів бідних робітників, стануть ся збірною власністю міліонів, спільним добром усього робучого люду.

Маркс у своїх писаннях не вдавав ся в мальованє того, як саме має виглядати той будущий громадський устрій, у якому буде спільна праця без визиску і спільне вживанє плодів праці без нічиєї кривди. Ширше розвивали сї думки Марксові товариші й приятелі Ляссаль і Енгельс. Особливо сей остатній розвинув погляд про те, що осьвідомлені і зорганізовані робітники повинні при помочи загального голосованя здобути перевагу в державних радах і ухвалювати там закони, які-б теперішню державу, основану на панованю одних и неволі других, на визиску і дармоїдстві, помалу або й відразу перемінили на народну державу, в якій би через своїх вибранців панував увесь народ, в якій би не було ні визиску, ні кривди, ні бідности, ні темноти.

Наслідком сих наук Маркса, Енгельса й Ляссаля почали німецькі робітники організувати ся в велику партію, що мала метою здобути як найшвидше перевагу в парламенті і перемінити одною ухвалою весь громадський порядок. Ся партія назвала себе соціально-демократичною. Стоячи на основі Марксових соціялістичних поглядів ся партія надіяла ся порушити весь народ і здобути для нього панованє. Хоч називала себе революційною, але розуміла революцію зовсім не так, як її розуміли прм. анархісти. Ся партія бажала захопити в свої руки державну власть не на те, аби ~~визискувати~~ її і дати всім горожанам як найпов-

нійшу і найширшу свободу. Навпаки, по думці соціяль-демократів держава — розуміть ся, будуча, народна держава — мала стати ся всевладною панею над житєм усіх горожан. Держава опікує ся чоловіком від колиски до гробової дошки. Вона виховує його на такого горожанина, якого їй потрібно, запевнює йому заробіток і удержанє відповідне до його праці й заслуги. Вона знаючи потреби всіх своїх горожан, регулює, кільки й чого треба робити в фабриках, кільки вся суспільність потребує хліба й живности, кільки кожний чоловік має працювати а кільки спочивати, а кінець кінців може дійти й до того, кільки в ній людей має родити ся, аби цілість не була обтяжена, дбаючи про надмірне число дітей і аби живі мали чим вигодувати ся. Отся віра в необмежену силу держави в будущім устрою, то головна прикмета соціяльної демократії. По її думці кожний чоловік у будущім устрою від уродження до смерти буде державним урядником та пенсіоністом: держава дасть йому наперед відповідне підготованє; потім буде визначувати йому роботу і плату, давати заохоту та відзнаку, а на старість або в разі слабости ласкавий хліб.

Нема що й казати, є дещо привабногo в такім погляді, особливо для тих бідних людей нинішнього часу, що не знають сьогodня, де діти ся і що в рот вложити завтра; для тих міліонів беззахистних дітей, що виростають або зовсім без опіки родичів, або терплять нераз муки і знущання від злих, темних, паних або хорих родичів та опікунів. Житє в Енгельсовій народній державі було би правильне, рівне, як добре заведений годинник. Але є й у тім погляді деякі гачки, що будять поважні сумніви.

Поперед усього та всеможна сила держави налягла би страшеним тягаром на житє кожного подинокого чоловіка. — Власна воля і власна думка кожного чоловіка мусіла би щезнути, захищити, бо ануж держава признає її шкід-

ливою, непотрібною. Вихованє, маючи на меті виховувати не свобідних людей, але лише пожиточних членів держави, зробились би мертвою духовою муштрою, казенною. Люди виросталиб і жили би в такій залежності, під таким доглядом держави, про який тепер у найабсолютнійших поліційних державах нема й мови. Народна держава стала би величезною народною тюрмою.

А хто булиб її сторожі? Хто держав би в руках керму тої держави? Сього социяль-демократи не говорять виразно, та в усякім разі ті люди мали би в своїх руках таку величезну власть над житєм і долею міліонів своїх товаришів якої ніколи не мали найбільші деспоти. І стара біда — нерівність, вигнана дверима, вернула би вікном: не було би визиску робітників через капіталістів, але була би всевладність керманичів — усе одно, чи родовитих, чи вибраних — над міліонами членів народної держави. А маючи в руках таку необмежену власть хоч би лише на короткий час, як легко могли би ті керманичі захопити її на завсїгди! І як легко при такім порядку підтяти серед людности корінь усякого поступу й розвою і довівши весь загал до певного ступня загального насиченя, зупинити його на тім ступні на довгі віки, придушуючи всякі такі сили в суспільности, що пхають наперед, роблять певний заколот, будять невдоволенє з того, що є, і шукають чогось нового. Ні, социяль-демократична „народна держава”, колиб навіть було можливим збудувати її не витворила би раю на землі, а була би в найліпшій разі великою завадою для дійсного поступу. З иньшого боку поглянув на річ Американець Генрі Джордж. Маркс звернув голову свою увагу на фабрики й промисл, а села й рільництво полишив якось на боці. Він жив довгі літа в Англії і придивляв ся англійським відносинам, а в Англії нема сел ані властивого селянства, там земля здавна перейшла на власність

дідичів (ленд-льордів), із селян пороблено або пільних робітників, або т. зв. фермерів, тобто арендаторів, що арендують у панів більші або менші фільварочки чи ферми. При тім головну часть хліба й живности для себе Англія спроваджує з інших країв, так, що селянство та хліборобство не займає там у громадськім життю майже ніякого місця. Зовсім не те в Америці, де на безмежних родючих просторах постають рік-у-рік тисячі нових колоній, де продукція хліба й живности розвинула ся на величезний розмір і де питанє про землю та хліборобство стоїть мало що не на першім місці громадської політики. Отже Американець Джордж у своїй голосній книжці „Поступ і бідність” пробував доказати, що не приватна власність фабрик, але приватна власність землі, се головна причина теперішнього громадського лиха. Земля, се головна основа добробуту й поступу не лише теперішних, але й будущих поколінь і длятого не повинна бути власністю одиниці, яка би могла її псувати, рабувати та висисати. Суспільність свідома свого інтересу повинна мати сама в руках свою землю, давати її своїм членам на вжиток, але не на власність, а надвишку доходів із неї брати на свою користь, а не лишати в руках богачів та неробів. Яким способом се зробити: чи викуповуючи землю з рук її дотеперішних власників, чи позбавляючи їх відразу державним законом права власности на землю, чи нарешті переймаючи землю на власність загалу зараз по смерти кожного дотеперішнього властителя, про се Джордж не потребував довго розписувати ся, бо се залежало би від поодинокого краю і від того, як би там уложили ся обставини.

Думки Генри Джорджа дуже сподобали ся многим людям не лише в Америці, але також у Англії і в Німеччині. Потворили ся спілки й товариства, що мають метою ширити ті думки словом і письмом серед широких мас убогої

людности і також серед грошовитих богачів, надіючи ся позискати їх для справи націоналізації землі, тобто набу-тя землі для цілого народу. Поки що, ті товариства зро-били для своєї властивої мети не багато, але думки Джор-джа мали значний вплив з иньшого боку. — Треба сказати що батьки німецької соціяльної демократії Маркс і Ен-гельс іще в 1848. р. виступили з окликом: Пролетарії всіх країв єднайте ся! Вони виказували, що нужда фабричних робітників скрізь по всім сьвіті однакова, значить, і інте-реси їх однакові. Пролетарії-робітники не мають причини ворогувати ані воювати між собою. Уся ворожнеча між народами й державами йде не від бідних, а від богачів, купців, фабрикантів та урядників, або, як вони називали — буржуазії (від французького слова бурге — замок, мі-сто, значить міщанство, розумієть ся, маюче). Розвиваючи далі ті думки, вони й їх ученики доходили до того, що все те, що роз'єднює народи або розєднювало давнійше, отже церковні та релігійні справи, політика, національність, усе те діло пануючих верстов. Верстви робучі, поневоле-ні, покривджені ніколи не мали ані національних інтере-сів але все мали й доси мають один однісінький і по всім сьвіті однаковий інтерес — скинути з себе віковічне ярмо неволі та визиску. Чим більше ті верстви приходять до розуму, тим більше розуміють, що їх дурено, вказуючи їм якісь релігійні, політичні чи національні ідеали і велячи в імя тих ідеалів поборювати людей иньшої віри, иньшої держави, иньшої національності. Тай ті, що вели їх на сю боротьбу, дуже часто дурили себе самих; властиво ціла історія людського розвою, се боротьби поодиноких верстов між собою, а ще точнійше, боротьби кривджених, визис-куваних та невлених робітників з кривдниками та визис-кувачами. Коли визискувані робітники дійдуть до пов-ної сьвідомости своїх інтересів і своєї сили, то повєднають

ся всі разом на всім світі, скинуть із себе ярмо і заведуть соціялістичний лад на світі. Значить, німецький соціял-демократизм був і є **межнародний**, або говорячи латинським словом — **інтернаціональний**.

Джордж натомість висунув на перше місце інтереси поодинокі нації як найбільшій одиниці, яку чоловік може обняти своєю практичною працею. І ся Джорджева думка пустила широке жоріне. В Америці й Англії залунали оклики: земля для народа, але з додатком: англійська земля для англійського народа! Америка для Американців. В Америці перший голосно підніс такий оклик сенатор Монро, а теперішній президент Розевельт також признає ся до неї. І у нас піднесено оклик: Русь для Руси, а польська шляхта, що у себе на місці, на Мазурщині, як може кривдить та визискує польського хлопа, в східній Галичині дав йому всякі полекші, продає йому свої ґрунти, зичить йому гроші з банків, аби лише довести до того, щоб надати й східній Галичині переважно польський характер і аби таким робом, упадаючи економічно, зміцнила польський елемент національно.

ХІІ.

Отсе ми перейшли всі важніші питання, які насувають ся при обміркованю того, що таке поступ. Ми бачили, як чоловік із стану майже дикого звіря помалу вибивав ся чим раз висше. Ми бачили, що се поліпшене його стану йшло не всюди однаково, що в одних місцях люди доходили до висшої освіти, в иньших лишали ся в дикім стані. Ми бачили, що дорога того поступу була не проста ані одностайна; що певні місця осягнувши досить високий поступ, упадали; що певні важні відомости та винаходи, звісні людям у давнину, потім забували ся і мерз аж не востах

літ люди віднаходили їх на ново: Ми бачили далі, що головною движучою силою поступу є поділ праці; ми вказали далі, що той поділ праці вкупі з вродженою всім людям неоднаковістю сил, здібностей і вдачі вироджує громадську й освітню нерівність, а та нерівність нарешті доходить до величезного противенства між крайньою бідністю одних, та нечуваним богацтвом інших, і то бідністю мільйонів робучих людей і богацтвом невеликої жмінки легкоробів або й цілковитих неробів. Нарешті ми перебрали найважніші думки тих, що силкують ся знайти вихід із того страшного положення.

Чого-ж шукають усі ті люди?

На се одна відповідь: шукають дороги до поступу, але не такого як доси. Їх не задовольє сам поступ богацтва; вони питають: а в чийх руках се богацтво, хто й на що користує ся ним? Їх не задовольє сам поступ науки і штуки; вони хочуть аби наука і штука були власністю всіх людей, прояснювали їх розум і звеселяли жите. Як бачимо, обік зросту богацтва, науки й штуки зросло також почуте милосердя, любови до людей, справедливости. Люди починають переконувати ся, що само богацтво, сама наука, сама штука не може дати чоловікови повного щастя. На скільки чоловік може бути щасливим у житю, він може се тільки в співжитю з иньшими людьми, в родині, громаді, нації. Скріпленє, утонченє того почутя любови до иньших людей, до родини, до громади, до свого народа, отсе основна підвалина всякого поступу; без неї все иньше буде лише мертво тїло без живої душі в ньому.

Повного особистого щастя, не заколоченого ніякими прикростями — чоловік не осягне ніколи; та про те він весь вік старає ся та силкує ся поправити своє жите, усувати прикрости, добити ся щастя. Мільйони знаходять одинокє щастє на землі в тій надії, що правдиве щастє знай-

дуть по смерті, за гробом. Але інші мільйони людей у наших часах говорять, що поки там до загробового щастя, а нам треба доложити сил і заходів і розуму, аби знайти хоч яке таке щастє тут на землі.

Так само всі ми знаємо, що й повного громадського щастя, повного, так сказати, раю на землі люди не дібють ся ніколи. Але се ще не рация, щоб ми заклали руки і байдужно дивили ся, як міцний дусить слабого, як богач кривдить та висисає бідного, як одиниці кривдять та руйнують сотки й тисячі людей. Чи буде, чи не буде з того рай на землі, а ми борімо ся з кожним поодиноким лихом, з кожною поодинокю кривдою та дбаймо разом не лише про те, аби побороти її в тім однім випадку, але також про те, аби по змозі заткати жерело подібного лиха й на будуче

Колись, перед сотками літ лікарі не дуже придивляли ся до поодиноких хороб та болячок, але за те ломали собі голови, щоб винайти такий лік, який би міг лічити всі можливі хороби. Вони вже й назву придумали для сього ліку, назвали його з грецька **панацея**, ніби то все-лік. Але такого ліку на всі хороби ніхто не винайшов і не винайде ніколи. Позбувши ся мрії про той чудовий все-лік, почали лікарі докладнійше придивляти ся поодиноким хоробам, слідити обяви, що виступають при її погіршеню і при поліпшеню, і звільна набирали величезний запас спостережень та досвідів, що тепер називаєть ся медициною. Кожду слабість, кожний обьяв старають ся пізнати як найдокладнійше, а від пізнання вже недалеко й до вилічення.

Од таке саме й з тими громадськими, суспільними слабостями, що спадають на людей при поступі наперед. Те, що ми доси роздивили, всі оті ради: повороту до природи, до селянського стану, до бездержавства, заведенє повної спільности — все се такі панацеї, яких не зварить і не приготує ніякий алтикар. Вони бентежать людей, вору-

ніать їх думки і заставляють їх шукати нових доріг, і в тім їх велика вартість, їх історична заслуга. Але певности, панацеї в них не шукайте. Поступ цілої людськості — се величезна і дуже складна машина. Вона порушує ся силою, на яку складають ся тілесні й духовні сили всіх людей на сьвітї; ані одному чоловікови, хоч який би він був сильний та здібний, ані одній якійсь громалї годї запанувати над рухом машини, годї кермувати нею. Як у цілій природі, так і в розвою людства керму держать два могутні кондуктори, тоті самі, яких пізнав же великий німецький поет і вчений, Йоан Гете, а то голод і любов. Голод, се значить материяльні і духові потреби чоловіка, а любов — се те чутє, що здружує чоловіка з иньшими людьми. Людського розуму в числі тих кондукторів нема і певно ще довго не буде.

ДОДАТОК.

На стор. 100 пропущено докінченє розділу VIII, яке додаємо тут і просимо прочитати в однім тягу перед розділом IX.

В царстві звірів і рослин бачимо двоякий розвій, що проявляє себе досить неоднаково. Деякі животири живуть одинцем, а иньші купами, більше або менше здруженими громадами. Ми згадували вже про ті малесенькі животири зложені з одної клітини, різні бакцілі, бактерії, діятомеї, форамініфери, та інфузорії. Можна сказати, що їх майже не торкунв ся розвій: які були перед міліонами літ, такі є й доси. Властивий поступ починає ся аж там, де наступає здруженє: отже при животворах многоклітинних, а далі там, де кілька, кількадесять окремих животворів збирає ся до купи для спільного житя. Одним із найсильніших двигачів поступу являєть ся розділ різних полів, мужьського і женського, а потім їх співділанє при плодженю та виводженю потомства. Сей розділ бачимо вже в царині рослин; маємо приміром коноплі накопні (мужьські) й матірні (женські). Далеко виразнійший і важнійший сей поділ між звірями. Дальший наслідок сього поділу, се здруженє матерне з потомством у висших звірів, де мати мусить більше або менше довгий час годувати та оберегати своє потомство. Уже тут безоглядна боротьба за єствова-

не, перевага сильнішого над слабшим уступає на бік, бо сильніший (мати, часом і отець) оберігає слабшого (дітей).

Але у інших звірів бачимо ще щось більше. Пчоли та мурашки творять цілі держави, громади зложені з багатьох тисяч осібників, зорганізованих для дружної боротьби за існування. Внутрі такої організації боротьба майже зовсім устала; організація сама в собі живе дружно, різниці між сильними й слабкими пропадають, цілість виступає до боротьби за існування як єдність. Для удержання тої цілості кожна одиниця приносить жертви, прим. кожна пчела тратить свої полові органи і робить ся безплідною, кождий трут (самець) робить ся безоружним дармоїдом і мусить гинути наглою смертю по доповненню свого громадського завдання. Значить, з погляду самої дарвіністичної науки кожна одиниця в пчолячій царстві поступає зовсім противприродно, ослаблює себе в боротьбі за існування, на те тільки, аби коштом того загального ослаблення зложити до купи велику і міцну цілість — пчоляче царство. Як бачимо, боротьба за існування може мати різні форми: одна форма — се поєдинкова боротьба, така, яку бачимо у щупака або вовка, а друга форма, се громадська боротьба, яку бачимо у пчол та мурашок.

Чоловік хиба на найнижшій ступні дикости задоволяв ся такою вовчою боротьбою за існування, тай то ще хто знає, чи так; у деяких малп ми бачимо вже жите в більш-то властиво історія здруження людей, зливання одиниць і дрібних родин у громади, племена та держави. Первісна, вовча боротьба за існування приймає в такій громадській життю зовсім інші форми, вироджує інші почуття та цілі, а поперед усього почуте єдності та дружності людського роду супроти всьої решти природи. От тим то думка дарвіністів, що люди повинні борити ся за своє існування без

Огляду на людяність, по вовчому, по засаді; хто дужший той ліпший, є властиво запереченем поступу в тій формі, в якій він одиноко можливий між людьми, і значила би властиво цофнене чоловіка на становище вовка або дикуна.
